

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

ДИПЛОМНА РОБОТА

бакалавра

на тему: «Денікінський окупаційний режим на українських землях»

Виконав: студент IV курсу денної

форми навчання напрям

підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Соробей Володимир Романович

Керівник: к.і.н., доц.

Майстренко В.С.

Рецензент: к.і.н., доц.

Журавльов Д.В.

Харків – 2021

Зміст

Вступ.....	3
Розділ I. Встановлення і політика денікінського режиму на українських землях.....	32
Розділ II. Боротьба населення українських земель з денікінським режимом.....	75
Висновки.....	107
Джерела та література.....	112
Анотація.....	124
Annotation.....	125

ВСТУП

Актуальність теми. Тематика денікінського режиму на українських землях охоплює значний масив публікацій, що були написані з 1921 року до сучасного етапу. Але на сьогоднішній день питання політики А. Денікіна залишається достатньо проблемним.

Історичні праці, які були створені в 20-30 рр. ХХ ст., відзначені високим рівнем суб'єктивізму. Це обумовлено хронологічною близькістю подій Громадянської війни і безпосередньою участю в ній багатьох авторів даних праць.

Українські землі, як окремий ареал розвитку білої течії, радянською історіографією не розглядались. На сучасному етапі проблема білого руху і денікінського режиму, як однієї із складових, активно досліджується російськими і українськими науковцями. Але поряд з цим, існує невелика кількість праць, які б комплексно розглядали дане питання. Для ширшого розуміння специфіки денікінського режиму в Україні, потрібно розглядати білий рух в контексті українських місцевих особливостей.

В 1919 році населення українських земель було роз'єднане по політичних і національних ознаках, це стало одним з головних чинників боротьби різних ідеологій. Проблема консолідації українського народу, формування національної ідеї залишаються важливими аспектами державного існування й на сьогоднішній день.

Таким чином, питання денікінського режиму на українських землях потребує подальшого вивчення.

Об'єкт дослідження. Режим денікінського уряду на українських землях у 1919 році

Предметом дослідження є окупація білогвардійцями українських земель в 1919 році, політика денікінського уряду на даній території, специфічні риси боротьби населення українських земель з денікінським

режимом, особливості розвитку ідеології білого руху на території України в 1919 році.

Хронологічні рамки визначаються періодом існування Збройних сил Півдня Росії на українських землях влади Збройних сил Півдня Росії. Нижньою хронологічною межею є березень 1919 року, що став початком боїв білогвардійців в Україні. Верхньою – листопад 1919 року, коли денікінський режим зазнає остаточної поразки на українських землях.

Територіальні рамки обумовлені напрямками пересування Добровольчої армії на українських землях і встановлення денікінського режиму. Східною межею є територія сучасної Луганської області, звідси розпочався наступ білогвардійців в Україні. Західною межею існування денікінського режиму є регіон Східного поділля, що був кінцевою точкою просування Добровольчої армії на українських землях. Північною межею – є сучасна Чернігівська область, а південною – територія Кримського півострову.

Метою дослідження є визначення особливостей політики денікінського уряду на українських землях і встановлення співвідношення між впровадженням політичних проектів, суспільною реакцією на їх реалізацію, визначення специфіки боротьби населення українських земель з білогвардійським режимом.

Завданнями роботи є встановлення особливостей програмних положень денікінського уряду; визначення ключових політичних, економічних і соціальних проблем українського суспільства; аналіз політичного проекту білогвардійців що був спрямований на їх вирішення; визначення результатів політичних заходів уряду Збройних сил Півдня Росії на українських землях; визначення специфіки боротьби населення українських земель з білогвардійцями; визначення та аналіз основних постулатів ідеології білого руху, та специфіка їх втілення на українських теренах; виділити головні відмінності окремих аспектів політики денікінського уряду від політичних заходів інших білих режимів; аналіз

політичної системи, встановленої Добровольчою армією, на українських землях в 1919 році.

Методологічна база дослідження є достатньо широкою, що обумовлено обраною тематикою. Наявність різноманітних питань пов'язаних, як з аналізом політичних програм так із соціальною картиною, потребує використання загальнонаукових та спеціальних історичних методів дослідження. До першої групи варто віднести методи **дедуктивний, емпіричний, структурний**. Серед методів історичного дослідження, в даній роботі, було використано: **історико-типологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-системний**. За допомогою застосованої методологічної бази вдалось розкрити і проаналізувати ряд важливих питань пов'язаних з досліджуваною проблематикою.

Дедуктивний метод полягає в русі від абстрактних понять до конкретних явищ їх відображення на практиці. Завдяки цьому методу було встановлено причинно-наслідковий зв'язок між ідеологією білого руху та політичною діяльністю денікінського уряду. За допомогою дедуктивного методу було встановлено зв'язок між плановими прорахунками у воєнному плануванні і окремими невдачами під час формування військових частин та проведення бойових операцій. Таким чином метод дедукції допомагає представити денікінський режим на українських землях через його програмно-ідеологічну складову так і через практичне відображення даного політичного явища, встановлюючи взаємозв'язок між ними.

Паралельно з дедуктивним методом, в ході дослідження використовувався **емпіричний**. В першу чергу даний метод використовувався при аналізі ставлення населення українських земель до денікінського режиму. Прихильність окремих білогвардійських військових і політичних діячів принципам монархізму, створює стереотип про білогвардійців як реставраторів імперії. З огляду на ці та інші приклади, емпіричний метод дає змогу встановити випадковість і закономірність у досліджуваних явищах. За допомогою емпіричного методу вдалось

проаналізувати окремі соціальні явища в середовищі селян, робітників, інтелігенції, військових. Емпіричний метод використовувався під час розгляду боротьби з денікінським режимом. Одним з прикладів є аналіз мотивів повстанців різних регіонів українських земель, що обумовлювало специфіку боротьби, розміри повстанських загонів, та ін.. Таким чином, емпіричний метод з одного боку слугує практичним підтвердженням теоретичних закономірностей, а з іншого – дає змогу ширше відобразити те чи інше явище, показати ефективність різноманітних політичних заходів. За допомогою даного методу стає можливим виявлення не тільки явищ, що мають причинно-наслідкову природу, але й встановити специфічні аспекти денікінського режиму.

Дана робота потребує поділу дослідження на окремі підпункти, що відображають певні аспекти представленої тематики. Для ефективності даного розгляду використано структурний метод. Внаслідок використання даного методу було здійснено поділ проблеми дослідження денікінського режиму на українських землях на частини кожна з яких була проаналізована, як окремо, так і в комплексі з іншими. В термін «денікінський режим» було включено такі аспекти як: ідеологія, політика, боротьба з анти денікінським рухом. Розгляд кожної частини потребує власного поділу на відповідні складові. Так при розгляді ідеологічних засад режиму характеризується, як загальна ідеологія білого руху, так і програмні положення, що стосуються суто денікінського уряду. Поряд з цим визначається зміна певних концепцій і засад в часовому проміжку.

Окремою частиною даного питання є виняткові риси в ідеології денікінського режиму. Наприклад чорносотенні тенденції, що не характеризують політичне явище в цілому, але мають прояви в певних випадках. Розгляд політики денікінського уряду також потребує поділу на самостійні складові, що обумовлено багатовекторністю даного питання. Так окремо розглядається аграрна, робітнича, військова, культурницька політика. Даний підхід дозволяє повніше проаналізувати кожен з даних аспектів.

Розгляд боротьби білогвардійців з повстанським підпіллям структуровано за ідеологічним принципом (більшовики, махновці, українські повстанці), а також з масштабами повстань та місцем тих чи інших військових формувань у боротьбі з білогвардійцями. За допомогою структурного методу можна повніше розглянути і проаналізувати сутність політичного явища.

В ході розгляду денікінського режиму на українських землях, поряд із загальнонауковими методами, використовувались основні методи історичного дослідження.

Історико-типологічний метод застосовувався при виділенні спільних рис, що були характерними для різних тематичних аспектів. Так за допомогою даного методу було визначено специфічні тенденції політики денікінського уряду, що були характерними для різних її складових. Спільні риси було виділено при аналізі робітничої і аграрної програм, або військової і культурницької діяльності. Поряд з цим завдяки історико-типологічному методові вдалося розглянути ставлення різних соціальних груп до денікінського режиму, визначити спільне і відмінне. Наприклад невдоволення продовольчою та мобілізаційною політикою білогвардійців об'єднувало селян і робітників, що поповнювали лави Червоної армії та різноманітних повстанських загонів. Крім цього, дотримуючись даного принципу, вдається ідентифікувати загальні риси білого руху притаманні денікінському режимові, шляхом його порівняння з білими урядами, що діяли в інших регіонах.

Історико-типологічний метод дає змогу відрізнити ідейні положення білого руху від монархізму чи інших течій, через визначення спільних рис програмних положень білогвардійців від даних політичних концепцій. Наприклад боротьба за єдину і неподільну Росію об'єднувала білий рух з ідеями монархістів, проведення загальноросійських установчих зборів з партією конституційних демократів, та ін..

Крім цього даний метод можна використовувати в дослідженні еволюції білого руху, порівнюючи програмні положення денікінського уряду

з ключовими документами більш раннього періоду (наприклад програма Л. Корнілова). Це дає змогу охарактеризувати ідеологічне забарвлення, зміну цілей і мети боротьби, тощо. Але перш за все даний метод допомагає встановити зв'язок між документами подібного типу. Достатньо широко, історико-типологічний метод, використано при дослідженні боротьби з денікінським режим. Під час характеристики різних антиденікінських повстань, та діяльності повстанських загонів виділяються спільні риси, що є характерними для різноманітних збройних формувань, що діяли в різних регіонах українських земель. Виділення спільних рис сприяє встановленню закономірностей пов'язаних із взаємодією населення та білогвардійців.

Таким чином історико-типологічний метод дає змогу виявляти певні тенденції серед відмінних суспільних, політичних чи військових явищ.

Історико-генетичний метод допомагає встановити причинно-наслідковий зв'язок між різноманітними явищами і процесами пов'язаними з подіями 1919 року на українських землях.

Даний метод використовується під час аналізу успіхів і поразок Добровольчої армії. Наприклад велика кількість негативних факторів, що почали проявлятися під час наступу білогвардійців на українських землях, була спричинена особливостями формування білого руху – як політичного явища в 1918 році. Зниження дисципліни та ідеологічної міцності Добровольчої армії було спричинено примусовими мобілізаціями, втратою принципів «добровольства».

Іншим прикладом встановлення причинно-наслідкових зв'язків, є пошук обставин, що спричинили проблеми у втіленні програмних положень денікінського уряду в життя. Так само в роботі ставиться питання, що стосується слабкої соціальної бази денікінського режиму. Велика кількість подій, що мали вирішальне значення в протистоянні з тією чи іншою силою, було обумовлено успіхами чи прорахунками попередніх років. Наприклад гетьманський режим, що існував на українських землях в 1918 році сформував певну соціальну базу і військову опору для майбутнього

денікінського режиму. Конфронтація з Директорією УНР унеможливила створення єдиного антибільшовицького фронту, налагодження зв'язків із військовим керівництвом ЗУНР сприяло виходу Української галицької армії із збройної боротьби проти білогвардійців. Проаналізувати подібні зв'язки між подіями і явищами допомагає історико-генетичний метод. Для встановлення причинно-наслідкових зв'язків, деякі процеси необхідно розбивати на менші, чи прослідковувати історію і причини певного явища окремо. Даний принцип використовується і в ході дослідження визначеної тематики. Наприклад важливим є встановлення причин поразки денікінського режиму на українських землях, але для цього є необхідним визначення невдач і прорахунків в окремих аспектах білогвардійської політики.

Важливу роль в дослідженні даного питання відіграв **історико-порівняльний метод**. Він використовувався під час аналізу програмних положень білого руху. Так в результаті порівняння земельних відносин на теренах підконтрольних ЗСПР і території, що знаходилась під юрисдикцією уряду А. Колчака, було встановлено причини відмінностей в аграрних програмах двох урядів. Крім цього було здійснено порівняння збройних сил двох політичних режимів. Важливу роль даний метод відіграв під час дослідження механізмів пропаганди більшовиків і білогвардійців, що багато в чому були подібні.

Особливості денікінського режиму на українських землях яскраво виділяються під час порівняння даної течії із іншими політичними урядами зокрема Директорією, гетьманатом П. Скоропадського. Порівняння діяльності вказаних політичних сил із урядом ЗСПР дає змогу визначити взаємозв'язок між режимами, ступінь врахування помилок попередників, відмінності в ставленні населення, життєздатність тієї чи іншої політичної системи.

Історико-порівняльний метод було використано під час дослідження боротьби з денікінським режимом. Порівнюючи рівень повстанських

виступів в різних регіонах українських земель, вдається встановити ступінь популярності білогвардійців, масштаби поширення більшовицької пропаганди, діяльність ватажків армії УНР, тощо. Крім цього даний метод дослідження використовувався для порівняння різноманітних аспектів політики уряду Збройних сил півдня Росії. Наприклад розглядаючи проекти аграрних перетворень комісій, що діяли під керівництвом Колокольцева і Челіщева, можемо прослідкувати еволюцію білогвардійської політики в сфері вирішення земельного питання. Для визначення ідеологічної забарвленості режиму ЗСПР, є необхідним порівняння його основних ідейних засад з принципами монархізму та республіканського устрою.

Історико-порівняльний метод дослідження допомагає виявити специфічні сторони того чи іншого явища, через його співставлення аналогічним процесом. Даний метод є необхідний для доведення чи спростування притаманності певних загальних характеристик денікінському режимові (наприклад монархізму, антисемітизму, диктатури, та ін.).

В ході даного дослідження використано історико-системний метод. Денікінський режим на українських землях розглядається, як комплекс політичних процесів, що розвивались на даних теренах після їх окупації Добровольчою армією. В ході дослідження основна увага акцентується на втіленні денікінським урядом політичного проекту, що поєднував в собі перспективу вирішення аграрного, робітничого питання, формування і розвиток збройних сил, проведення пропагандистської політики. Розгляд даних проблем в комплексі вимагає використання історико-систематичного методу. З його допомогою можна прослідкувати зв'язок і взаємодію між різними політичними сферами. Поряд з цим системного підходу потребує й аналіз білогвардійського середовища їх ролі у встановленні денікінського режиму. Вживання терміну «білий рух» має під собою поєднання загальних тенденцій пов'язаних з діяльністю представників цих та інших соціальних груп.

Для визначення природи і специфіки білого руху на українських землях (частиною якого був денікінський режим) необхідно визначити роль та місце кожної з даних груп та їх взаємозв'язок між собою. Для здійснення цього є необхідним використання історико-системного методу і системного підходу до окремих питань. Поряд з цим варто відзначити, що окремим комплексом представлено боротьбу з денікінським режимом. В даному випадку виникає проблема при встановленні взаємозв'язків між окремими селянськими виступами чи діяльністю анти денікінського підпілля. Систематизація здійснюється за допомогою виділення чинників, що зумовлювали дану боротьбу і каталізаторів, що здійснювали стимулюючий ефект. Дослідження окремих питань потребує їх поділу на окремі підсистеми, що дозволяє зробити їх аналіз більш ефективнішим. Наприклад розгляд військової політики денікінського уряду передбачає розкриття специфіки мобілізаційних процесів, забезпечення Добровольчої армії продовольством і реманентом, стратегічне планування операцій, тощо. Розгляд кожної з даних проблем розглядається, як окремо, так і у взаємозв'язку з іншими, що й передбачає історико-системний метод. Режим Збройних сил Півдня Росії розглядається як підсистема окремої системи, якою є білий рух на теренах колишньої Російської імперії.

Таким чином історико-системний метод дає змогу виділити основні складові в загальній проблематиці пов'язаній з існуванням денікінського режиму на українських землях. Це дає змогу глибше дослідити окремі аспекти, встановити їх взаємозв'язок між собою, і дати більш широкую характеристику явищу в цілому.

Використання розглянутої методологічної бази обумовлено специфікою досліджуваної тематики, такої що є багатовекторною. В процесі дослідження було використано, як загальнонаукові так і спеціальні історичні методи і принципи, що зробило можливим більш повний аналіз зазначеної проблематики.

Наукова новизна. В результаті проведеного дослідження вдалось встановити специфічні риси білого руху на українських землях, а саме: широкий соціальний і національний спектр представників білого руху (на відміну від центральної частини Російської держави); поєднання ідеологічної і окупаційної війни на українських землях; використання людських ресурсів українських земель для захоплення даних територій; слабка взаємодія провідних ідеологів білого руху з добровольцями і військовим командування ЗСПР.

Ці та інші тенденції розвитку білого руху на українських землях були обумовлені особливостями історичного, культурного, соціального та економічного життя.

Поряд з цим, денікінський режим використовується, як індикатор соціальної ситуації на українських землях.

Історіографія. Аналізуючи історіографію дослідження денікінського режиму на українських землях, варто відзначити ключові рубежі періодизації вивчення даного питання. Перший період датується 1921 – 1930 роками. Верхня межа обумовлена кінцем громадянської війни і початком наукового осмислення її подій, нижня – початком сталінських репресій і панування тоталітаризму в історичній науці. Період сталінської догматики охоплює 1930 – 1940 – рр.. Наступним етапом дослідження вказаної тематики в радянській історіографії визначено 1950 – 1980 – рр.. Праці даного періоду характеризуються відносно сталими ознаками дослідження. Хронологічні рамки 1990 – 2000 років відзначено як пострадянський історіографічний період, йому притаманні активні пошуки нових методів і підходів до дослідження тематики білого руху представниками російської і української історіографії. Сучасний етап досліджень починається з 2010 року. Поряд з вітчизняними і російськими науковими працями, виділено емігрантську і зарубіжну історіографії, що досліджують денікінський режим і білий рух на українських землях.

Перші праці, що стосувались постаті А.І. Денікіна почали виходити ще в 20-х роках ХХ століття. Книга К.Н. Соколова «Правление генерала Деникина»¹. Автор був наближеним радником А. Денікіна, одним із очільників білогвардійського «Освагу». В праці дається оцінка діяльності Особливої наради, приводиться характеристика провідних військових діячів ЗСПР, ситуація на Півдні Росії. Ідеології білого руху присвячена праця І.А. Ільїна «Белая идея»². Автор був одним із учасників білого руху, представником російської еміграції. В своїй роботі він намагається узагальнити основні процеси Громадянської війни, дати оцінку білогвардійській течії та її очільникам. В праці білий рух розглядається з точки зору загальнолюдських цінностей, моралі, законної влади, та ін. В 20-30-ті роки ХХ ст. в радянській історіографії підвищується інтерес до білогвардійської мемуаристики. 1926-го року виходить 3-х томна серія «Революция и Гражданская война в описаниях белогвардейцев»³. Збірник охоплює Лютневу революцію, Жовтневий переворот і початок Громадянської війни. Продовженням серії є збірник «Революция на Украине по мемуарам белых»⁴. Головною метою публікації, було розвінчування представників табору контрреволюції. В 1931 році опубліковано мемуари А. Денікіна, П. Врангеля, Н. Юденича⁵. В даний період створюються праці присвячені в цілому громадянській війні на українських землях. До досліджень такого характеру слід віднести роботу Р. Ейдемана і М. Какуріна «Громадянська війна на Україні»⁶. В даній праці основний акцент зроблено на подіях, які відбувались на фронтах громадянської війни, участі в ній провідних більшовицьких лідерів. Увага звертається на боротьбу проти багатьох

¹ Соколов К.Н. Правление генерала Деникина / К.Н. Соколов. – София, 1921. – 420 с.

² Ильин И.А. Белая идея / Ильин И.А. – Берлин, 1926. – 570 с.

³ Февральская революция: [Мемуары. Родзянко, Милоков, Керенский, Шульгин, Деникин, Лукомский, Пешехонов и др.] / Сост. С.А. Алексеев. – М. ; Л., 1926. – 516 с.

Октябрьская революция: [Мемуары: Керенский, Милоков, Краснов, Деникин, Станкевич, Соколов, и др.] / Сост. С.А. Алексеев. – М. ; Л., 1926. – 423 с.

Начало Гражданской войны: [Мемуары: Деникин, Краснов, Лукомский, Дроздовский, Сахаров, Покровский, Будберг, Гинс, и др.] / Сост. С.А. Алексеев. – М. ; Л., 1926. – 476 с.

⁴ Революция на Украине по мемуарам белых / под ред. Н.Н. Попова. – М. ; Л., 1930. – 436 с.

⁵ Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. Деникин, Юденич, Врангель. / Сост. С.А. Алексеев. – М. ; Л., 1931. – 456 с.

⁶ Ейдеман Р., Какурин М. Громадянська війна на Україні / Р. Ейдеман, М. Какурін. – М., 1928. – 71 с.

антирадянських сил, що діяли на українських землях, а не тільки білогвардійців. Серед праць 1920 – 30 рр., що стосуються діяльності денікінського уряду, та його місця в політичному житті Російської держави в 1919, варто виділити статтю Д. Кіна «Деникинщина и меньшевики». В даній роботі особливості меншовицької і білогвардійської ідеології співставляються, й представлені в єдиному антирадянському світлі. Хоча характерною рисою є розмежування білої течії з ідеологією меншовиків, що нівелюється в період 30-40 рр. ХХ століття¹.

Період 1920-30-х років відзначився високим рівнем інтересу радянської історичної науки до мемуаристики діячів білого руху. Активність дослідження питань пов'язаних з Громадянською війною і денікінським режимом, пояснюється рядом факторів, а саме: хронологічна близькість зазначених подій (велика кількість безпосередніх учасників); слабкість ідеологічного апарату, що впливав на ракурс досліджень; активізація наукової діяльності, та ін..

Ситуація змінюється в 30 - 40-ві роки ХХ ст.. На даному етапі праці що стосуються білого руху створюються виключно з позицій більшовицької ідеології. Особливості білого руху, як спеціальна проблема не розглядались. Причини цього вбачаємо у жорстко визначеній компартійними органами ідеологічній спрямованості досліджень історії Громадянської війни. Вона повинна була висвітлюватись під кутом зору непримиренної боротьби Червоної Росії з «білими», які намагались реставрувати в країні буржуазний лад. При цьому Директорію радянська історіографія відносила до найзапекліших ворогів радянської державності, зображувала як силу, що спільно з «білими» прагнула повалити владу трудящих. «Розуміння Громадянської війни виключно як протистояння «червоних» і «білих», – справедливо зауважує сучасний український історик Я. Штанько, – робило недоцільним вихід за рамки цієї схеми в сенсі вивчення інших сил, що брали участь у війні, так само, як і їх взаємин з основними ворогуючими

¹ Кин Д. Деникинщина и меньшевики / Д. Кин // Пролетарская революция. – 1920. - №4. – 210 с.

сторонами». На даному етапі, поряд з працями, що стосувались воєнних дій з'являються роботи пропагандистського характеру, присвячені окремим аспектам політики денікінського уряду.

В 1931 р. вийшла стаття М. Редіна «Легенда про кірстовщину». В ній автор намагається викрити антисоціальну сутність робітничої політики денікінського уряду. Створення прихильних до білогвардійського уряду профспілок визначається, як обман пролетаріату. Варто відзначити, що хоча автор і приводить велику кількість аргументів в підтвердження негативного впливу «кірстовщини» на робітниче середовище, але не називаються позитивні аспекти робітничої програми денікінського уряду, та перспектива реформ виробництва. Також автор не називаючи аргументів стверджує про відсутність підтримки білогвардійців в робітничому середовищі¹. Відносини робітників з денікінським урядом представлено в роботі М. Мальта «Деникинщина и рабочие». В роботі денікінський режим представлено, як такий, що захищає інтереси фабрикантів і підприємців, акцентується увага на співпраці робітників із більшовицьким підпіллям². Боротьбі за радянську владу присвячена праця А. Егорова «Разгром Деникина». В даній роботі поряд з організацією військових операцій командуванням РСЧА, бойових зіткнень, окрема увага звертається на роботу тилу, опір населення білогвардійцям³.

Дослідження тематики денікінського режиму на українських землях помітно знижується в 1940 рр. Історичні праці, що стосуються білого руху, носять переважно загальний характер. Серед робіт даного періоду, варто виділити монографію І. Кулика «Борьба рабочих и крестьян за восстановление советского строя на Украине⁴». Праці 40-х років ХХ століття, як і в попередні періоди мають за основу ідеологічну складову. Але на відміну від досліджень 30-х років, тут розкриваються негативні аспекти і прорахунки

¹ Редін М. Легенда про кірстовщину / М. Редін // Літопис революції.- 1931. - № 1-2 – 35 с.

² Мальт М. Деникинщина и рабочие / М. Мальт // Пролетарская революция. – 1934. - №5. – 85 с.

³ Егоров А. Разгром Деникина / А. Егоров. – М., 1931. – 290 с.

⁴ Кулик І. Борьба рабочих и крестьян за восстановление советского строя на Украине (1917 – 1920 гг.) / І. Кулик. – К., 1947. – 375 с.

більшовицького командування в період громадянської війни. Боротьба з білогвардійцями перестає бути основою радянського патріотизму, місце якої займає перемога у Другій світовій війні.

Таким чином, період в радянській історіографії з середини 30-х років ХХ століття до початку 50-х, характеризується тотальним пануванням більшовицької ідеології і однобоким відображенням подій 1917 – 1921 років на українських землях.

Радянська історіографія 1950-1980-х років розглядала постать А. Денікіна і білий рух на українських землях в контексті Громадянської війни. Основна увага в працях звертається на боротьбу Червоної армії і більшовицький повстанський рух, політика денікінського уряду окремо не розглядається¹. З робіт, що стосуються безпосередньо денікінського режиму, варто виділити працю А.П. Алексашенка «Крах деникинщины». В праці охоплено території Півдня Росії, українські землі не виділяються в якості окремого регіону розвитку білого руху². Боротьбі більшовицького підпілля присвячена ще одна праця даного автора «Партизанское движение в тылу Деникина в 1919 году. У вказаній статті головна увага сконцентрована на кінцевому етапі боротьби з денікінським режимом, що охоплює осінь 1919 року. В цей період особливо активно стає боротьба з білогвардійцями в тилу, що й відображено в даній праці³. Боротьби селян і робітників з денікінським режимом на українських землях, стосується праця Ю. Білана «Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918 – 1920 рр». У вказаній роботі досліджено рух опору проти гетьманського і денікінського режимів робітників і селян. Характерно, що описуючи селянський повстанський автор не розділяє його

¹ Варгин Н.Ф. Об освещении боевых действий Восточного фронта Красной армии. / Н.Ф. Варгин // Военно-исторический журнал. - №5 – 1968. – С. 84-87

Супруненко Н.И. Очерки истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине / Н.И. Супруненко. – М., 1966. – 446 с.

² Алексашенко А.П. Крах деникинщины / А.П. Алексашенко. – М., 1966. – 290 с.

³ Алексашенко А.П. Партизанское движение в тылу Деникина в 1919 г. / А.П. Алексашенко // Решающие победы советского народа над интервентами и белогвардейцами в 1919 году. – М., 1965. – 305 с.

за ідеологічним принципом, а визначає, як про більшовицький¹. Антибільшовицький політичний рух на українських землях відображено в праці С. Варгина «Меньшевики на Украине». В даній роботі автор аналізує взаємодію меншовиків з білогвардійцями, діяльність меншовицького підпілля. Особлива увага звертається на негативні риси меншовицької ідеології та її недоліки стосовно робітничої політики².

Особливе місце в радянській історіографії 50 – 80-х рр. ХХ століття, займають дослідження селянського повстанського руху. Характерними рисами даної тематики є розгляд дрібних локальних селянських антибілогвардійських виступів. Масштабні за кількістю учасників і територією повстання махновців і прихильників УНР, зображувались, як контрреволюційні і не досліджувались в достатньому обсязі. До праць даного типу слід віднести монографію П. Балкового «Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918 – 1920 рр.³». Більшовицькому підпіллю в середовищі робітників Донбасу, Харкова, Катеринослава присвячене дослідження Є.М. Складенка «Робітничий клас України в роки громадянської війни». В даній роботі розглядаються, як пасивні методи спротиву робітників денікінському урядові, так і їхня участь в більшовицькому підпіллі і на фронтах громадянської війни⁴. Наприкінці 60-х років ХХ століття радянськими істориками було зібрано і опубліковано масив документів, що стосувались подій громадянської війни. Їх було опубліковано в тритомному збірнику «Гражданская война на Украине⁵». В ньому вміщено документи

¹ Білан Ю. Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918 – 1920 рр. / Ю. Білан. – К., 1957. – 189 с.

² Варгин С. Меньшевики на Украине / С. Варгин. – М., 1962. – 105 с.

³ Балковий П. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918 – 1920 рр.. – К., 1966. – 238 с.

⁴ Складенко Є.М. Робітничий клас України в роки громадянської війни / Є.М. Складенко. – К., 1965. – 136 с.

⁵ Гражданская война на Украине (1918 – 1920). Т.1. кн.1 / Под ред. Рыбалко И.К. – К., 1967. – 874 с.

Гражданская война на Украине (1918 – 1920). Т.1. кн.2 / Под ред. Супруненко Н.И., Рубача М.А. – К., 1967 – 490 с.

Гражданская война на Украине (1918 – 1920). Т.2. / Под ред. Короливского С.М. – К., 1967. – 918 с.

Гражданская война на Украине (1918 – 1920). Т.3. / Под ред. Колесника Н.К. – К., 1967. – 910 с.

Харьковщина в годы Гражданской войны и военной интервенции 1918-1920 гг. Сборник документов и материалов / А.И. Бурик, Е.В. Дягилев, Н.К. Калюжная и др.; под ред. И.К. Рыбалки – Харьков, 1973. –

пов'язані не тільки з більшовиками, але й декларації, маніфести, звернення всіх режимів що існували на українських землях в даний період. В 1970-х роках продовжують виходити загальні праці присвячені громадянській війні. Дослідження білого руху, як окремого військово-політичного явища не відбувається. До праць даного періоду слід віднести монографію С.Н. Конєва «Октябрьская революция и крах анархии в России ¹.» Політику денікінського уряду в Україні розглянув у праці «Борьба трудящих Украины против денikinщины» М.І. Супруненко ². Він зосереджує увагу на основних аспектах денікінської аграрної і робітничої політики. Більша частина роботи присвячена боротьбі більшовиків проти денікінців.

Значною мірою кут дослідження тематики денікінського режиму на українських землях змінюються з середини 80-х років ХХ століття. Початок періоду Перебудови відкрив нові горизонти перед науковцями. Нові сторони громадянської війни, а саме голод, терор населення, занепад економіки, негативні сторони воєнного комунізму розкрито в статті П. Варгатюка «Білі плями. Пошук істини ³ ». Епізоди громадянської війни і жовтневого перевороту, знайшли своє відображення в статті Ю.М. Гамрецького і О.Й. Щуся «Деякі актуальні питання історії Великої жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни ⁴». Варто відзначити, що з середини 80-х рр. ХХ століття наукові праці пов'язані з громадянською війною і білим рухом, хоч і не характеризуються високим рівнем комуністичної ідеологізації, що було притаманно для попередніх періодів, але зберігається прихильність дослідників до старих історіографічних догм.

Характер дослідження денікінського режиму змінюється починаючи з 1991 року. Білий рух на українських землях активно вивчається

689 с.

¹ Конєв С.Н. Октябрьская революция и крах анархии в России / С.Н. Конєв. – М., 1974. – 310 с.

² Супруненко М.І. Борьба трудящих Украины против денikinщины / М.І. Супруненко. – К., 1979. – 287 с.

³ Варгатюк П. Шморгун П. «Білі плями», пошук істини / П. Варгатюк, П. Шморгун // Український історичний журнал. – 1982. - №2. – 80 с.

⁴ Гамрецький Ю.М., Щусь О.Й. Деякі актуальні питання історії Великої жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни / Ю.М. Гамрецький, О.Й. Щусь. – Український історичний журнал. – 1986. - № 7. – 150 с.

представниками як української, так і російської історіографії. В цей період постать А. Денікіна стає предметом багатьох досліджень. Однією з ключових праць 90-х років є монографія Д. Леховича «Белые против красных». Специфіка роботи полягає в тому що автор був сучасником А. Денікіна. Праця охоплює роки життя Головнокомандувача, при її написанні автор використовував матеріали особистого архіву сім'ї А. Денікіна¹. Репресивну сторону політики денікінського уряду, яскраво представив у своїй праці «Красный и белый террор в России в 1917-1922 годах», А. Литвин². В роботі виділяються негативні риси у вищому ешелоні управління ЗСПР, які на думку автора стали причиною білого терору. Поряд з цим показано негативні процеси у військовому середовищі, падіння моралі серед добровольців. Автор намагається виділити основні причини білого та червоного терору, і порівняти їх. Важливе місце в історіографії білого руху посідають праці присвячені окремим його діячам. Одним із таких досліджень є стаття О.І. Павлової «Рыцарь белой идеи. Генерал А.А. Фон Лампе». Основою для написання став щоденник білого генерала. Вказаний представник білого генералітету був наближеною особою П. Врангеля. В роботі розглядаються основні віхи біографії А.А. Фон Лампе, ідеологічні принципи, ставлення до більшовизму³. Військова специфіка білого руху детально представлена в монографії Р.М. Абінякіна «Офицерский корпус Добровольческой армии: Социальный состав, мировоззрение. 1917-1920 гг.⁴». В праці розглядаються умови становлення білої ідеології, зародження перших добровольчих частин. Поряд з цим автор зосередив увагу на особливостях відносин політичного та військового таборів білого руху.

Серед інших досліджень російських науковців з даної тематики, виділяється ряд праць С. Волкова. Вони охоплюють спектр подій, які

¹ Лехович Д.В. Белые против красных / Д.В. Лехович. – М., 1992. – 192 с.

² Литвин А.Л. Красный и белый террор в России в 1917-1922 годах / А.Л. Литвин. – М., 1993. – 453 с.

³ Павлова О.И. Рыцарь белой идеи. Генерал А.А. Фон Лампе / О.И. Павлова // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. – 2008. – вып. 2 – С.41-50

⁴ Абинякин Р.М. Офицерский корпус Добровольческой армии: Социальный состав, мировоззрение. 1917-1920 гг. / Р.М. Абинякин. – Орел, 2005. – 203 с.

відбувались в 1917 – 1920 роках на території колишньої Російської імперії. Дослідження С.В. Волкова стосуються військової сторони білого руху, і зосереджені на особливостях офіцерського складу, формуванні військових частин, організації командної структури, та ін.¹. Але поряд з цим в дослідженні С. Волкова прослідковується односторонній підхід до проблеми, не розглядаються національні особливості.

Політично-правовий аспект білого руху проаналізувала у Д.В. Токарева у власній статті². Робота присвячена аналізу конституційно-правового спадку білого руху, вивченню програмних документів присвячених вирішенню проблеми майбутнього політичного устрою. Також в статті розглянуто причини, що не дозволили реалізувати конституційне законодавство білого руху. Одним з ключових питань, що стояли перед денікінським урядом було вирішення проблеми земельного розподілу на селі. Аграрну політику білих режимів розглянуто в статті В.Ж. Цветкова³. Автором виділено ключові аспекти розробки аграрної реформи, плани втілення її в життя. Поряд з цим вказано недоліки даного проекту. В. Цветков порівнює програмні пункти реформування в аграрній сфері з реальними діями білогвардійців на селі. До ключових загальних праць з історії Громадянської війни, відноситься «Гражданская война в России» В. Клавинга⁴. В ній відображено основні перипетії бойових дій між білогвардійцям і більшовиками, розглянуто локальні особливості на національних окраїнах.

До української історіографії білого руху відносяться праці О. Бойко: «Денікінський режим на українських землях», «Життя Києва під владою білогвардійців в 1919 році». Перша стаття дає загальну інформацію про

¹ Волков С.В. Трагедия русского офицерства. Режим доступа: <http://swolkov.org/tro/index.htm/>. Доступ – 12.04.2014 г.

Волков С.В. Русский офицерский. Режим доступа: <http://swolkov.org/rok/index.htm/>. Доступ – 12.04.2014 г.

Волков С.В. Белое движение в России: организационная структура. Режим доступа: <http://swolkov.org/bdorg/index.htm/>. Доступ – 12.04.2014 г.

² Токарева Д.В. Конституционно-правовые концепции государственных преобразований в программных документах белого движения / Д.В. Токарева // Известия Высших Учебных Заведений. Поволжский Регион. Гуманитарные Науки. - №4 – 2010. – 10 с.

³ Цветков В.Ж. Белое движение в России. Режим доступа: <http://rucont.ru/file.ashx?guid=805ed7b3-ae5-4d36-bd79-6bbfd06b037/>. Доступ – 20.04.2014 г.

⁴ Клавинг В. Гражданская война в России: Белые армии / В. Клавинг. – М., 2003. – 656 с.

особливості білого руху на українських землях, акцентована на перебуванні в Україні Добровольчої армії. В другій – відображено реакцію населення Києва на денікінську політику¹. Розвиток військового білого руху на українських землях і його взаємодію із загальноросійською течією, розглянув В. Рябуха². Він детально розглядає особливості розвитку білої течії в українських містах, створення місцевих добровольчих загонів, організацію управління. Автор розглядає події, що відбувалися в 1918-1919 роках, коли відбувалось формування даної військової течії на українських землях. Значне місце в історіографії даної тематики займає праця М. Ковальчука, що стосується війни армії УНР і білогвардійців³. В монографії розглянуто основні перипетії переговорів між двома таборами, бойові дії, відносини керівництва УНР і білої Росії з державами Антанти. В праці М. Ковальчука білий рух не розглядається окремо, а представлено лише в контексті війни з УНР.

Боротьбі з денікінським режимом присвячені статті Д. Шапорди, в яких розглядається антиденікінський повстанський рух на Одещині і Херсонщині⁴. У вказаних статтях виступи селян відображені, як наслідок проведення білогвардійцями репресивних заходів. Основні аспекти повстанського руху проти білогвардійців на Полтавщині виділив В. Ревегук⁵. Також ним представлено особливості білого руху в Полтаві. Аграрну

¹ Бойко О. Денікінський режим на українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика / О. Бойко // Проблеми вивчення історії Української історії 1917-1921 років. – К.: Інститут історії України НАН України, - вип. – 2010. – С.115 – 144.

Бойко О.Д. Нариси історії української революції. Кн.2 / В.Ф. Верстюк (керівник), В.І. Головченко, Г.Г.Єфіменко, та ін. – К.: Наукова думка, 2012. – 670 с.

Бойко О. Життя Києва під владою білогвардійців. Режим доступу: http://histans.com/JournALL/revol/revol_2012_7/15.pdf/. Доступ – 19.03.2014 р.

² Рябуха В. До питання про формування частин у Добровольчій армії в 1919 році. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15094/21-Rjabuha.pdf?sequence=1/>. Доступ – 20.04.2014 р.

³ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське протистояння / М. Ковальчук. – К., 2006. – 576 с.

⁴ Шапорда В.А. Антиденікінський повстанський рух на Одещині (серпень 1919 року – січень 1920) / Шапорда В.А. // Історичні науки – 2005 – вип.35 – 44 с.

Шапорда В.А. Антиденікінський повстанський рух на Херсонщині. Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2006/48-35-20.pdf/>. Доступ – 10.04.2014 р.

⁵ Ревегук В. Повстанський рух на Полтавщині. Повстанська боротьба в умовах денікінщини. Режим доступу: <http://poltava-repres.narod.ru/povstan/denikin.htm/>. Доступ – 14.04.2014 р.

політику денікінського і врангелівського урядів на українських землях розглянув і порівняв С.В. Корновенко¹.

Однією із негативних сторін денікінського режиму був білий терор. Даному питанню присвячено декілька праць закордонних авторів. На основі записів свідчень очевидців, французький дослідник Б. Лекаш видав книгу про репресії денікінців, щодо єврейського населення². Білогвардійським погромам присвячена праця Н. Штифа «Погромы на Украине»³. В ній автор розглядає причини білого терору, виділяє його особливі сторони.

Джерельна база дослідження. Джерельна база дослідження складається з офіційних документів, джерел особового походження, періодичних видань. До групи офіційних документів відносяться програмні положення денікінського уряду, накази і розпорядження військового командування Добровольчої армії, нормативно-правові акти впровадженні білим режимом на українських землях. Також до даної групи джерел належать офіційні документи більшовиків, Української народної республіки, Української Держави П. Скоропадського, білих урядів Російської держави. Починати розгляд документальної бази денікінського режиму на українських землях варто з програм загальноросійського білого руху. Одне з ключових значень, для формування ідеології і політичної спрямованості білої течії, мала конституція Л. Корнілова. Цей документ включав у себе пункти, що стосувались вирішення політичних, економічних, релігійних питань, розв'язання соціальних протиріч⁴. Аналіз «корніловської» конституції допомагає краще зрозуміти характер політичної та ідеологічної спрямованості денікінського режиму.

¹ Корновенко С.В. Білоемігрантська історіографія аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля в українському селі. / С.В. Корновенко // Український селянин – 2008. – вип. 11 – 25 с.

² Лекаш Б. Когда Израиль умирает / Б. Лекаш. – М.; Л.: Прибой, 1928. – 141 с.

³ Штиф Н.И. Погромы на Украине (период Добровольческой армии) / Н.И. Штиф. – Берлин: Восток, 1922. – 96 с.

⁴ Лембич М. Политическая программа генерала Л.Г. Корнилова январских дней 1918 года. / М. Лембич. – Париж, 1928. – С. 174 -186

Політика уряду Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР) знайшла своє відображення в деклараціях з аграрного та робітничого питань. В аграрній програмі представлено основні напрямки вирішення земельного питання на Півдні Росії, технічні моменти щодо забезпечення врожайності, взаємодія різних соціальних груп на селі¹. Робітнича програма передбачала методи підвищення ефективності виробництва, забезпечення норм праці на підприємствах, стосунки держави і підприємців². Головною проблемою в розгляді вказаних документів, є те що жодна з програм не була втілена в життя. Тому дані декларації не слід розглядати, як такі, що характеризують політику денікінського уряду. До офіційних документів денікінського режиму відносяться протоколи засідань Особливої наради. Дане джерело включає в себе основну масу нормативно-правових актів, що стосуються політики білогвардійців на півдні Росії, відносин ЗСПР з білими урядами інших регіонів, взаємодію з національними окраїнами (Військом Донським, Кубанню, та ін.). Зазначений документ дає можливість проаналізувати політичну діяльність денікінського уряду, діяльність командування Добровольчої армії, та ін.³.

Важливу роль для розуміння особливостей формування політики білого руху на українських землях, відіграють офіційні документи більшовиків. Зіставлення двох позицій, що були ідеологічно протилежні дозволяє зрозуміти форми і методи політичної пропаганди, концепції суспільного розвитку. Велика кількість більшовицьких наказів, донесень, програм, зведень ЧК, та іншої документації вміщена в 3-х томному збірнику «Гражданская война на Украине. 1918-1920 гг.». В першому томі зосереджено матеріали пов'язані із боротьбою радянських військ і підпілля з гетьманським режимом та австро-німецькими військами. Також певні документи стосуються бойових дій з військами української Директорії.

¹ Народная мысль. №1 – 1919. – 8 с.

² Там само – С.3

³ Додонов Б., Мироненко С., Осин В., и др.. Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем ВСЮР А.И. Деникине. / Б. Додонов, С. Мироненко, В. Осин – М., 2008. – 1000 с.

Другий том присвячений боротьбі з Добровольчою армією та військами УНР. Зокрема він і є ключовим для даного дослідження. Останній том книги пов'язаний з боротьбою Робітничо-селянської Червоної армії з П. Врангелем. В 2-му томі збірника зосереджено деякі документи пов'язані з політикою денікінського уряду.

Записи про основні події 1919 року, дії Червоної армії і партизанських загонів на Харківщині розміщено в збірнику документів «Харьковщина в годы Гражданской войны и военной интервенции 1918-1920 гг.». Велика кількість більшовицьких програмних документів зосереджена в 55-томній праці В. Леніна.

Аналіз аграрної програми більшовиків 1918-го року показує специфіку їх ставлення до приватної власності і соціальних питань. Варто відзначити, що велика кількість положень, які стосуються земельного розподілу і ведення господарства, співпадають в денікінській і більшовицькій програмах¹. Напрямки вирішення питань соціального, економічного, політичного характеру представлено в програмі Російської комуністичної партії більшовиків, прийнятій на VIII з'їзді 18-23 березня 1919 року. Окрема частина документу присвячена боротьбі з білогвардійцями². Поряд із розглядом програм білого і червоного таборів, варто відзначити офіційні документи пов'язані з правлінням на українських землях Директорії. До цієї групи джерел, насамперед, відноситься декларація української Директорії. В зверненні до українського народу основний акцент робився на політичному питанні, класовому (засуджувалась діяльність буржуазії). Поряд з цим увага зверталась на селянську та робітничу проблему, проголошувалась боротьба із спекуляцією і упорядкування економічного життя. Окремим пунктом в декларації виділялось питання зовнішньої політики³.

¹ Ленин В.И. Полное собрание сочинений в пятидесяти пяти томах. Т.6 / В.И. Ленин. – М., 1968. – 540 с.

² Программа Российской Коммунистической партии (большевиков) принята VIII съездом партии 18 – 23 марта 1919 года. Режим доступа: <http://www.agitclub.ru/center/comm/rkpb/1919progr.htm/>. Доступ – 12.03.2014 г.

³ Гай-Нижник П.П. Архівні документи. Директорія УНР (1918-1921 рр.). Декларація української Директорії, що зробила Директорія (26 грудня 1918 року). Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(12\)26.deklaratsiya.php/](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(12)26.deklaratsiya.php/). Доступ – 10.03.2014 р.

Серед інших актових документів Директорії УНР, виділяється «Інструкція до виборів на Трудовий конгрес 19 січня 1919 року», «Протокол огляду №4 паперів Головнокомандувача Збройних Сил Української Держави генерала Келлера». В цьому документі відображено результати роботи Верховної слідчої комісії УНР по розслідуванню діяльності уряду П. Скоропадського¹. Одним з основних джерел, що відображають діяльність уряду Директорії, є Універсал від 22 січня 1919 року, що проголосив об'єднання УНР і ЗУНР². Цей документ є підтвердженням національної спрямованості політики Директорії. Використання офіційних документів білого руху, більшовиків і Української народної республіки у комплексі, дозволяє виявити найважливіші для населення українських земель питання. Крім цього порівняння документів різних ідеологічних таборів, дає можливість розглянути політику денікінського уряду в контексті політичної ситуації, що склалась на українських землях.

Джерела особового походження об'єднуються окрему частину джерельної бази дослідження. Характерною рисою даної групи є великий масив літератури, що видавалась учасниками білого руху в еміграції. Але поряд з цим маємо щоденники, доповіді, листи, що створювались безпосередньо в період Громадянської війни. Мемуарна література, використана в дослідженні, поділяється за ідеологічною спрямованістю її творців. Найбільше використано різноманітних спогадів, записок, щоденників, створених представниками білої течії.

Значне місце в даному комплексі джерел посідають мемуари А.І. Денікіна «Очерки русской смуты». Дана праця була створена в еміграції і охоплює період з 1917 – 1919 років. Вказане джерело є цінним з точки зору, погляду на ідеологію білого руху, чинників які її сформували. Кожен з 4-х томів стосується окремого періоду Громадянської війни. Автор розповідає про причини, що на його думку призвели до політичної кризи, дестабілізації

¹ Там само - [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919\(01\)13.keller.php/](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919(01)13.keller.php/). Доступ – 10.03.2014

² Там само - [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919\(01\).php/](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919(01).php/). Доступ – 10.03.2014

в армії, занепаду моралі серед населення. «Очерки русской смуты» містять в собі основні ідеологічні засади, бойовий шлях Добровольчої армії, та події Громадянської війни на різних територіях колишньої Російської імперії¹.

Більш розширеними в часовому проміжку, є мемуари П. Врангеля, що спочатку був командуючим Кавказької армії, а наприкінці 1919 року замінив А. Денікіна на посту Головнокомандувача ЗСПР. Спогади П. Врангеля поділяються на дві частини. В першій частини описуються події 1916 – 1920 років, друга охоплює – 1920 рік, перебування П. Врангеля в ролі очільника білого руху на Півдні Росії. В даному джерелі відзначено позицію П. Врангеля з ключових питань державного будівництва та ведення військової боротьби².

Доповненням мемуарної епопеї А. Денікіна і П. Врангеля є «Воспоминания» А. Лукомского³. З даного джерела отримуємо інформацію про організаційну частину білогвардійського осередку на Дону. Про бої Добровольчої армії на території України міститься в мемуарах керівників білогвардійських полків і корпусів. Підпоручик Добровольчої армії В. Матасов описує становище на українських землях в 1919 році, ставлення населення до добровольців, специфіку мобілізацій. Дані факти дають можливість аналізувати локальні особливості білого руху, взаємодію селян і білогвардійців, тощо⁴. Взаємовідносини селян і білогвардійців, бої Добровольчої армії під Києвом, організацію військових частин, структуру командування яскраво відображено у спогадах Р.Б. Гуля, що був бійцем добровольчих частин сформованих у Києві генералом Кирпичовим, а потім вступив до Добровольчої армії. Поряд із київськими подіями 1919 року мемуари Р. Гуля охоплюють основні події Громадянської війни, безпосереднім учасником, яких він був⁵.

¹ Деникин А.И. Очерки русской смуты (в 4-х томах). / А.И. Деникин. – Париж-Берлин, 1921-1925. – 1395 с.

² Врангель П.Н. Записки. / П.Н. Врангель. – М., 2002. – 820 с.

³ Лукомский А. Воспоминания / А. Лукомский. – М., 2012. – 752 с.

⁴ Матасов В. Белое движение. Режим доступа: http://www.xx13.ru/kadeti/white_matasov4.htm/. Доступ – 20.03.2014 г.

⁵ Гуль Р.Б. Киевская эпопея. Режим доступа: http://www.xx13.ru/belie/guhl_kiev.htm/. Доступ – 10.03.2014 г.

Гуль Р. Я унес Россию. Режим доступа: http://www.dk1868.ru/history/gul1_1.htm/. Доступ – 11.03.2014 г.

Питання про створення добровольчих частин в Україні і основної політики денікінського уряду представлено в роботі одного з учасників «брєдовського» походу Б.А. Штейфона. Автор відзначає, що основним періодом існування Добровольчої армії є час її боїв на теренах України, тому що саме тоді проявились всі недоліки організації і прорахунки командування¹. Достатньо цікавим та інформативним з точки зору специфіки влаштування, побуту добровольчих частин, військової стратегії, взаємовідносин між бійцями є щоденник генерал-майора Добровольчої армії М.М. Зінкевича².

Ставлення населення в українських містах до білогвардійців відображено в мемуарах бійців Добровольчої армії, та представників політичного російського табору. Ситуація в Києві влітку 1919 року, описана в щоденнику військовослужбовця Київського офіцерського полку В. Корсака, що яскраво описує процес формування білогвардійських частин, діяльність «реабілітаційних» комісій. Поряд з цим, автор щоденника характеризує настрої населення Києва, описує політичну ситуацію³.

Один з провідних діячів денікінського режиму В. Шульгин у власних спогадах висловлював ключові положення щодо ідеологічних засад білого руху⁴. Дане джерело допомагає аналізувати національну політику денікінського уряду, з огляду на те що автор щоденника був одним із головних її ідеологів. Мемуари провідних військових діячів Добровольчої армії, об'єднано російським істориком С. Волковим, у збірнику «Поход на Москву». В ньому розміщено мемуари таких представників білогвардійського командування, як: М. Левитов, Г. Головань, Е. Гіацингов, А. Шкуро, А. Данске, В. Альмендингер, та ін.⁵.

Гуль Р. Ледяной поход. Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/russian/gul_rb/app.html/. Доступ – 10.03.2014 г.

¹ Штейфон Б.А. Кризис добровольчества. / Б.А. Штейфон.- Белград, 1928. – 98 с.

² Зинкевич М.М. Основание и путь Добровольческой армии (1917-1930 гг.) / М.М. Зинкевич – София, 1930. – 430 с.

³ Корсак В.В. У белых. / В.В. Корсак. – Париж, 1931. – 178 с.

⁴ Шульгин В. Дневник. Режим доступа: <http://www.hot.ee/mvp/memories/shulgin/shulginn.html/>. Доступ – 04.04.2014 г.

⁵ Волков С.В. Поход на Москву. / С.В. Волков. – М., 2004. – 736 с.

Поряд із спогадами військових діячів білого руху, важливе значення для даного дослідження мають мемуари представників інтелігенції, що були сучасниками подій, але не перебували у складі Добровольчої армії. До цього джерельного масиву потрібно віднести свідчення А.А. Гольденвейзера, Д.І. Дорошенка, С. Сумського, Н.М. Могилянського, Г. Ігрєєва, В. Мякотіна, І. Черіковера, А. Марголіна, та ін.. Особливістю є те, що зазначені особи були представниками різних політичних таборів. Наприклад, А. Гольденвейзер був прибічником білого руху, Н. Могилянський – український самостійницький політичний табір, Д. Дорошенко – член уряду П. Скоропадського. Погляд осіб з різною політичною орієнтацією, на одні події, дає змогу виявити специфіку й відмінності різних політичних течій¹.

Поряд з мемуарами представників білого табору, в даній праці використано особові джерела пов'язані з політичними та військовими діями Української народної республіки. Революційні події на українських землях, та участь у війні проти більшовиків і білогвардійців, описав у власних спогадах М. Омелянович – Павленко. В мемуарах охоплено період 1917-1920 років. Автор відобразив події пов'язані з націоналізацією військ, процеси що відбувались в деяких українських містах, зокрема в Одесі і Катеринославі. Крім цього М. Омелянович-Павленко в спогадах торкається подій пов'язаних з зародженням білого руху, зокрема відзначено такі події, як виступ Л. Корнілова, похід полку дроздовців на Дон та ін.. Далі відображено конфронтацію і переговори з Добровольчою армією на українських землях. Мемуари М. Омеляновича-Павленка допомагають розглянути ситуацію на українських землях в 1919 році, через призму українського національного руху².

Взаємодію Добровольчої армії з політичним життям Української народної республіки, відображають у мемуарах представники українського

¹ Революция на Украине по мемуарам белых. / под ред. Н.Н. Попова. – М.-Л., 1930. – 435 с.

² Омелянович-Павленко М. Спогади Командарма (1917-1920 рр.). / М. Омелянович-Павленко. – К., 2007. – 607 с.

політичного табору В. Винниченко і С. Петлюра¹. Увага акцентується як на військовому житті, так і на соціальних проблемах, настроях населення. Дані джерела є цінними для розуміння соціальної бази українських земель, підґрунтя для розвитку різних політичних ідеологій. Характеристику політичній ситуації 1919 року на українських землях, дає в своєму щоденнику, політичний діяч УНР, Є. Чикаленко. Важливо, що автор виділяє події пов'язані з денікінським режимом на українських землях. Увага приділяється, також реакції населення українських земель на політику різних режимів².

Дослідження білого руху на українських землях неможливе без розгляду подій, що відбувались за часів гетьманату П. Скоропадського. Саме в 1918 році в українських містах іде активний запис до добровольчих частин, створення офіцерських загонів, які відправлялись на Дон і вливались в Добровольчу армію. Процеси пов'язані з цими подіями, роль гетьмана в підтримці білої ідеї, отримуємо із «Спогадів» П. Скоропадського³.

Окрему групу джерел становлять статті періодичних видань 1919 року на українських землях. Джерела даного типу потрібно розділити перш за все на білогвардійську та більшовицьку пресу. Варто відзначити, що періодику, яка видавалась в підтримку денікінському уряду, також можна розділити за ідеологічною спрямованістю.

Як приклад, можна привести газету «Киевлянин», що видавалась В. Шульгіним, і не тільки відображала офіційну білогвардійську пропаганду, але й сама вплинула на її формування. На тематику і форму подачі інформації впливала ідеологічна спрямованість, головного редактора, В. Шульгіна. В 1919 видавництво газети «Киевлянин» було одним із осередків правої радикальної російської пропаганди. На противагу їй, можна назвати

¹ Винниченко В. Щоденник. Т.1: 1911 – 1920 рр. / В. Винниченко. – Едмонтон – Нью-Йорк, 1980. – 500 с. . Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Т. 3. – К., 1999. -

² Чикаленко Є. Щоденник. Т. 2 (1918–1919). – К., 2004; Чикаленко Є.

³ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 - грудень 1918. / П. Скоропадський. – К. – Філадельфія, 1995. – 246с.

харківську газету «Новая Россия», що мала кадетську спрямованість, і не завжди позитивно відгукувалась про денікінську політику.

Перш за все, з періодики даного типу, дістаємо інформацію щодо програмних положень білого руху, політичної ситуації в країні, розкриття більшовицьких злочинів, тощо. Характерною рисою білогвардійської періодики є високий рівень пропаганди. Даний аспект є характерним і для більшовицької преси. Характеризуючи останню можемо виділити такі її основні риси: визначення напрямків діяльності комуністичної партії, опис головних подій на фронтах Громадянської війни, дискредитація білих режимів. Найбільш популярними більшовицькими виданнями 1919 року, на українських землях є газети «Правда», «Комуніст», «Промінь», «Пролетарская революція». Також в кожному регіоні існували свої центри більшовицької періодики, наприклад «Известия Харьковского Военно-революционного комитета». В цих газетах дуже часто увага акцентується на ролі пролетаріату в суспільному житті та спротиву населення денікінському режимові. Варто сказати, що періодична преса часів Громадянської війни є специфічним джерелом. Його важливість полягає, перш за все, в дослідженні ідеологічної боротьби двох режимів, оскільки фактажна інформація часто є перекрученою, або неточною.

Історіографія і джерельна база, що пов'язані з тематикою денікінського режиму на українських землях, є доволі широкою. Перші дослідження білого руху почалися ще в 20-ті роки XX століття, але дана тематика є повністю не розкритою і актуальною ще й на сьогоднішній день. Джерела представлені перш за все писемними матеріалами особового походження, як представників білого табору, так і інших ідеологічних напрямків. Також значне місце в комплексі джерел посідає періодика 1919 року і публіцистичні твори політичних діячів.

Кожну групу джерел можна класифікувати в залежності від характеру інформативності. Дослідження офіційних документів політичних режимів, що існували на українських землях в 1919 році, дозволяє отримати відомості

про їхню ідеологію, мету боротьби, перспективи розвитку, тощо. До джерел, що дозволяють отримати подібну інформацію, слід віднести декларації, маніфести, накази військового командування, та ін.. При розгляді групи джерел особового походження отримуємо інформацію емпіричного характеру. Аналізуючи щоденники, записки, листи з'являється можливість сформувати уявлення про повсякденність в тих чи інших умовах, що дає змогу повніше зрозуміти специфіку денікінського режиму на українських землях. Спогади учасників подій громадянської війни, дозволяють не тільки розширити інформаційне поле досліджуваного питання, але й більше зрозуміти психологію автор, адже більшість використаних мемуарів, написані через певний період в еміграції. Тобто автор створював їх вже осмисливши події, що відбулись і знав кінцевий результат. Як приклад можна привести «Очерки русской смуты» А. Денікіна. Вивчення періодики пов'язаної з досліджуваною тематикою, допомагає зрозуміти ставлення провідних діячів політичного режиму до населення (якщо це звернення чи маніфести). Поряд з цим в білогвардійській, більшовицькій періодиці, виданнях директорії можна отримати інформацію про специфіку ідеології, обґрунтування позицій, чи роздуми політичних або військових діячів. Таким чином, кожна з використаних груп джерел є по-своєму інформативно, доволі різноманітною і репрезентативною.

Структура роботи обумовлена тематикою дослідження. Робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку джерел і літератури, додатків, резюме українською, російською і англійською мовами.

РОЗДІЛ 1.

ВСТАНОВЛЕННЯ І ПОЛІТИКА ДЕНІКІНСЬКОГО РЕЖИМУ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Період 1917 – 1921 рр., увійшов в українську історію як час національно-визвольних змагань українського народу, або національно-демократична революція. Саме в цих хронологічних рамках на українських теренах, як ніколи раніше, зішлися різноманітні політичні рухи і течії, що по-різному ставилися до самого поняття «державотворення», а тим більше, коли цей термін уживався в контексті українського суспільства, української нації. Однією з ключових проблем даного періоду є взаємовідносини української суспільної верхівки з російським політичним життям і подіями, що відбувалися в Москві, Петрограді, і взагалі на російських землях.

1.1. Ідеологічні засади білого руху. Вказане військово-політичне явище, знаходить свої витoki ще в період правління Тимчасового Уряду. Процес зародження білої ідеї пов'язаний перш за все з діяльністю Л. Корнілова та частини російського офіцерства, що можна розглядати як реакцію на деструктивні явища в суспільстві¹. Сюди слід віднести, зокрема, проникнення політичних лозунгів в армійське середовище, діяльність військових комітетів, демократизацію війська [Див. додаток А]. Результатом соціальної дестабілізації стало масове падіння військової дисципліни, зниження авторитету офіцерського складу, падіння моралі. Серед вищого командування виникає ідея «оновлення» армії шляхом створення нових військових частин, які були б в особистому підпорядкуванні частини генералітету, і не залежали від будь-яких політичних сил чи комітетів. Подібні військові об'єднання формувались з офіцерів, і мали під собою добровільну основу. Так виник і зародився термін «добровольство». Але поряд з цим варто відзначити, що деякі історики початком білого руху, вважають корніловський заколот¹.

¹ Абинякин Р.М. Офицерский корпус Добровольческой армии: социальный состав, мировоззрение. 1917 – 1920 гг. / Р.М. Абинякин. – Орел, 2005. – С. 28

Це пояснюється, власне початком активних дій направлених на протидію руйнівним процесам в державі та армії. Слід сказати, що вказані вище добровольчі військові формування не використовувались для ціленаправленої боротьби з владою Тимчасового уряду. Мета відновити законний політичний устрій остаточно оформлюється, серед офіцерства, після більшовицького перевороту. З цього періоду починається формування білогвардійських військ на Півдні Росії, яке активізується після приїзду сюди провідних військових лідерів: М. Алексеєва, Л. Корнилова, А. Денікіна, та ін.¹.

Ключовою ідеєю білого руху стала боротьба з більшовизмом. Вона повинна була об'єднати всі суспільні верстви, незалежно від їх класової чи станової приналежності. Цим було спровоковано утвердження принципу «невизначеності наперед», стосовно головних політичних і соціальних питань. До речі дана концепція являється доволі дискусійною. Так деякі учасники білого руху вважали її однією з головних причин поразки. На сучасному етапі досліджень даного питання простежується протилежна думка, відносно того, що «невизначеність наперед» зробила білі уряди більш життєздатними. Доволі чітко сформулював основну ідею білої течії Н.Н. Львов, зазначивши, що вона об'єднує людей різних політичних і соціальних інтересів, але відкидає тих – хто ставить інтереси власні, або партійні вище загальнодержавних².

Достатньо цікавою є еволюція білої ідеї. Так на початковому етапі вона формувалась, з метою «порятунку Росії» від більшовизму і німецької агресії. Кінцевим результатом боротьби бачились Установчі Збори. В період найбільшого розпалу Громадянської війни (1919 рік) пріоритет надається Національним зборам, які повинні були мати не політичну а станову основу.

¹Деникин А.И.Очерки русской смуты. Т.2.Борьба генерала Корнилова. Режим доступу -

http://militera.lib.ru/h/denikin_ai2/index.html.

² Цветков В.Ж. Белое движение в России. 1917 – 1922 годы. Режим доступу - http://www.rus-lib.ru/book/35/36/36-5/056-071.html#_ftn21.

На кінцевому етапі знаходять своє відображення деякі монархічні прояви. Територія колишньої імперії уявлялась ідеологами білого руху, як єдиний і не розривний простір, самостійницькі прояви окремих частин, якого є штучними і незаконними¹. Таким чином, ми можемо говорити, що білий рух зародився і організовувався, як російська національна течія, але її не можна вважати націоналістичною, в сучасному розумінні цього слова, тому що специфічним є розуміння «нації», яка в даному випадку виступає тотожною поняттям «народ», «народність»².

Поряд з політичною ідеологією еволюціонувала і військова. Так добровольчі частини 1917 – 1918 років мали під собою потужну офіцерську базу³. Внаслідок розширення фронту бойових дій, значних втрат особовий склад поповнюється через добровільні, а інколи й примусові мобілізації. Поряд з цим, в результаті тривалих боїв, йде масова моральна деградація війська⁴. Добровольчі частини втрачають своє первинне ідеологічне забарвлення. Характерними рисами, що об'єднують фактично всі білі уряди, була відсутність дієвих механізмів реалізації власних політичних програм і слабка консолідація. Але, все ж таки, спільна мета, тенденції розвитку, політичні платформи, а також ідеологія дають змогу говорити про існування білого руху, як єдиного військово-політичного явища антибільшовицької спрямованості на теренах колишньої Російської імперії.

Денікінський режим, встановлений на території України, був складовою частиною загальноросійського білого руху, тому йому є притаманними основні риси, що характеризують дане політичне явище. Але потрібно відзначити, існування і великої кількості особливих специфічних сторін, що

¹ Токарева Д.В. Конституционно-правовые концепции государственных преобразований в програмных документах белого движения /Д.В. Токарева//Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. – 2010. - №4 – С. 4

² Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К., 2001. – С. 115

³ Волков С. Белое движение в России: организационная структура. Режим доступа - <http://swolkov.org/bdorg/index.htm/>.

⁴ Абинякин Р.М. Офицерский корпус Добровольческой армии: социальный состав, мировоззрение. 1917 – 1920 гг. – С.118

було зумовлено, як політичними діями уряду Денікіна (що часто розходилися з основною стратегічною лінією інших білих урядів), так і місцевими українськими умовами в яких реалізовувалась дана ідеологія.

Біла ідеологія виникла як військова патріотична течія, що ставила за мету відродження економічної, політичної і військової могутності Російської держави. Поставивши перед собою дані завдання, представники білого руху не визначили інструментарій для їх реалізації, яким мав стати той чи інший політичний устрій. Очевидно, що не маючи ефективною політичної надбудови, білий рух втрачав підґрунтя для реалізації власної ідеології.

Біла течія виникнувши у військовому середовищі, згодом стала конструктором політичних концепцій, представлених, часто антагоністичними соціальними чи політичними групами.

В результаті бойових дій весни-літа 1919 року, політична і військова влада на більшій частині українських земель, перейшла під контроль білогвардійців. Як уже говорилося вище на початок вересня 1919 року денікінці захопили Київ, витіснивши звідти війська Директорії. Все Лівобережжя та південь України опинився під владою білогвардійців [Див. додаток Б].

Варто відзначити, що денікінці позиціонували себе не як окупанти, а як реставратори політичного устрою, що існував на теренах колишньої Російської імперії до більшовицького перевороту в Петрограді.

1.2. Створення добровольчих формувань на українських землях. Військова концепція денікінського уряду в 1919 році.

Слід відзначити, що на початковому етапі встановлення режиму, значна частина населення українських земель ставилась до денікінського уряду прихильно, або в крайньому разі зберігала нейтралітет. Це можна пояснити, зокрема тим що, по-перше – в українських містах проживала велика кількість громадян, яким були близькі по світогляду засади і принципи, що підтримувалися і пропагувалися білими урядами, по-друге – тривале правління більшовиків на даній території відобразилося на настроях та

ідеологічних засадах, фактично всіх верств суспільства, і спровокувало відверту антипатію щодо них. Внаслідок цього вже з перших днів встановлення денікінської влади, в містах починається масовий вступ громадян до лав Добровольчої армії. Наприклад у Харкові до білих приєдналося близько десяти тисяч добровольців. Основну масу мобілізованих складали представники інтелігенції та місцевої буржуазії. Крім цього слід підкреслити, що в цей момент не була наявною різка суспільна розмежованість по класових чи станових ознаках. Ряди добровольців поповнювали представники різних верств, включаючи й робітників¹. Як уже відзначалось основу білогвардійських частин на початковому етапі складало офіцерство і випускники військових училищ. Окремо потрібно враховувати козачі формування Дону й Кубані. Зокрема – кінноту. Тому характерними рисами білогвардійських частин були: якісна підготовка і певне ідеологічне підґрунтя, але поряд з цим, можна спостерігати й наявність деструктивного елементу². Ще одним значним недоліком була обмеженість в людському ресурсі. Тому не поодинокими були факти коли добровольці вели бої проти, кількісно переважаючих частин Робітничо-селянської червоної армії. Хоча, часто ці баталії закінчувались їхньою перемогою³.

Велика кількість людей з потужним військовим досвідом, фактично не мала доступу до управління. Дане явище викликало глухі невдоволення, в офіцерському середовищі, вищим командуванням, що проводило таку непродуману військову політику.

Говорячи про роль офіцерського складу, потрібно відзначити, що в військових частинах А. Колчака, на відміну від денікінських, потреба в кваліфікованих кадрах була надзвичайно гострою. Основу складало сільське населення. Але поряд з цим можна вказати й на позитивний момент. А саме

¹ Бойко О. Денікінський режим на українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика. Режим доступа: http://histans.com/JournALL/revol/revol_2010_5/7.pdf.

² Штейфон Б.А. Кризис добровольчества / Б.А. Штейфон. – Белград, 1928. – С. 110

³ Там само – С. 115

– армія А. Колчака, на Півночі, не була так відірвана від народних мас, як Добровольча – на Півдні.

Для поповнення військових частин людськими ресурсами, було створено спеціальні комісії, що реєстрували, як офіцерів так і рядових. Саме в діяльності даних установ відобразився ще один недолік денікінської військової політики. Справа в тому, що зазначені комісії перейняли сумнозвісний досвід більшовиків, який полягав у системі підозрілості і звинувачень до тих хто бажав вступити в ряди РСЧА. Білогвардійські комісії також піддавали підозрам практично все населення, що проживало, хоч і короткий час, під владою більшовиків, не говорячи вже про офіцерів, що перебували на службі в Червоній армії. Подібне відношення відштовхувало і розчаровувало багатьох «потенційних добровольців».

Захопивши Донецький басейн і Харків, білі з'єднання розгорнули широкий наступ в західному напрямку, на Київ та Одесу. Як ми вже з'ясували, незважаючи на тріумфальний хід, однією з проблем денікінського командування було поповнення війська бойовими ресурсами, та кваліфікованим командуванням, здійснення даних завдань ускладнювалось попередніми прорахунками¹.

На нашу думку, одним з важливих недоліків військової політики денікінського уряду, була суттєва відмінність між соціальним статусом добровольців. Початкова неоднорідність в білогвардійському середовищі поглибилась в ході подальших мобілізаційних заходів на окупованих територіях.

Таким чином військова політика денікінського уряду має, як позитивні, так і негативні риси для існування режиму на українських землях. До позитивного варто віднести: великі розміри Добровольчої армії, що дало змогу здійснювати наступ по всій ділянці фронту; наявність ефективного військового поділу (кіннота, піхота, артилерія); успіхи пропаганди Освагу.

¹ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське протистояння / М. Ковальчук. – К., 2009. – С. 32

Серед негативних аспектів, варто виділити: розпорошеність Добровольчої армії на значні території; відірваність від тилкових баз; слабе налагодження управління підрозділами.

1.3. Національна політика денікінського уряду. Аналізуючи основні аспекти політичної діяльності денікінського уряду, важливою є її національної забарвленості. Національна політика була однією з ключових складових білої ідеї. Поряд з цим варто відзначити, що саме прорахунки в національному питанні, і небажання відходити від основних ідеологічних догм, стали такими, що обумовили кризу білого режиму на українських землях. Білогвардійське командування проявило свого роду політичну недалекоглядність, щодо національних окраїн Російської імперії, не бажало рахуватись із закономірними процесами державотворення і пробудження націй. Це врешті і стало однією з причин, що привели його до катастрофи¹.

Прояви національної розмежованості денікінських добровольчих частин із українським суспільним життям, яскраво виразились на захоплених територіях уже в перші дні окупації. Але тут важливо відзначити, що ставлення А. Денікіна до «українського питання» мало певну специфіку. Так на початку окупації Лівобережної України та захоплення Києва, ми можемо спостерігати в діях білогвардійців чітке відображення їхніх ідейних засад та програмних положень. Але фактично паралельно цьому проводились заходи чисто терористичного характеру, спрямовані проти української інтелігенції, що обвинувачувалась у розпалюванні сепаратизму, та служінню Петлюрі². Крім цього білогвардійське перебування, як в Києві, так і в інших українських містах, супроводжувалось масовими єврейськими погромами, та злочинами проти цивільного населення. Але слід ще раз акцентувати увагу на тому, що жорстка українофобія не являлась неодмінною рисою загальноросійського

¹ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920 роки)/М. Омелянович-Павленко. – К., 2007. – С. 224

² Удовиченко О. Україна у війні за державність. Режим доступа: <http://unknownwar.info/-----728/?p=18..>

білого руху. Як уже говорилося вище, незаконною вважалась будь-яка українська влада, не залежно від її політичної спрямованості, та ідеологічного забарвлення. Але поряд з цим, подібного негативного ставлення, не можна спостерігати відносно населення українських земель. Так А. Колчак перебуваючи на посаді командувача Чорноморського флоту, в зверненні до матросів, акцентував увагу на їхній українській приналежності, і висловлював подяку за відмінну службу¹. Трохи пізніше, вже будучи в статусі верховного правителя Росії, він виступав за компроміс між Денікіним і Петлюрою². Не були яскраво вираженими прояви українофобії і в частинах добровольчої армії. Так доброволець 8-ї кінно-артилерійської батареї ЗСПР, підпоручик В.Д. Матасов згадує, як до його батареї, в одному із українських сіл було прийнято декілька українських парубків, що проявили себе, як в бойовій майстерності, так і в побуті³.

Таким чином, представники українського населення перебували, фактично, на рівному положенні з бійцями, що мали російське походження. Про це може також свідчити велика кількість українців, як в Добровольчій армії так і в інших білогвардійських формуваннях. Український історик Є.Трошак наголошує на тому, що з огляду на велику кількість представників українських земель серед учасників Першого Льодового походу, важко встановити їх реальну кількість⁴. Значною була частка українського населення в офіцерському середовищі Добровольчої армії. Крім цього дехто займав навіть найвищі посади, як приклад можна привести постать М.Дроздова⁵.

Отже українські землі й населення розглядалися, як органічна частина російського цивілізаційного простору. Україна (або Малоросія) не вважалась

¹ Филимонов Б. Белая армия адмирала Колчака. 1918 – 1923 года. / Б. Филимонов. – М., 1929 - С. 24

² Колчак А.В. Интервью английской газете «Temps» о задачах внутренней политики. / А.В. Колчак // Вестник северо-западной армии. – 1919 - №17 – С.3. Режим доступа - <http://www.alt-srn.ru/story/1-latests-news/735-document.html>

³ Матасов В. Белое движение на юге России / В. Матасов – Монреаль, 1990 – С. 48

⁴ Трошак Е. Уроженцы Украины в белом движении на раннем этапе Гражданской войны. Режим доступа: <http://www.belrussia.ru/page-id-154.html>.

⁵ Грицай Н. Малороссийские офицеры и генералы Вооруженных сил Юга России. Режим доступа: <http://www.belrussia.ru/page-id-138.html>.

такою, що протиставляється російській державі, а сприймалась, як частина цілісного організму, що не може поза ним розвиватися ¹. В історичній літературі доволі часто білогвардійці зображуються, як «реставратори старого режиму», що уособлюють реакційні сили. Навіть з огляду на розбіжності в ідеологічних поглядах керівників білого руху, дане твердження виглядає помилково. Білі генерали не прагнули відновити монархію і повернути старий суспільний уклад. Підтвердженнь цьому можна знайти безліч, як приклад може послужити те що вищий генералітет російської армії не підтримав царський уряд в подіях лютого 1917 року ². Л. Корнілов у своїй промові наголошував, що він ніяким чином не хоче посягати на право народу визначати власну долю, і не планує повертати старий порядок. Слід відзначити, що практично всі провідні військові діячі на початку 1917-го визнали лютневу революцію, як акт волевиявлення народу ³.

Негативним було ставлення до Тимчасового уряду, що його звинувачували в неспроможності відновити порядок і стабілізувати життя. Але все-таки даний орган залишався єдиним представником легальної влади на землях колишньої Російської імперії. Про таке його сприйняття може свідчити, фактично добровільне перебування, російських генералів, в биховській тюрмі, та їхня втеча відразу після жовтневого перевороту ⁴. Захоплення влади більшовиками було сприйнято, як узурпація влади. Таким чином завданням, що його ставили перед собою всі білі режими, було відновлення політичного стану на період лютневої революції, і ліквідація влади Раднаркому. З огляду на це повинна була бути збережена територіальна цілісність держави. Майбутній державний устрій повинен був визначатися на

¹ Речи генерала Деникина в Севастополе и Одессе. – Екатеринославский вестник. – 1919 (28 сентября) - №112. Режим доступа - <http://www.alt-srn.ru/story/1-latests-news/735-document.html>

² Солдатенко В. Революційна доба в Україні (1917 – 1920 роки)/В. Солдатенко. – К., 2011. – С. 115

³ Думова Н.Г. Кадетская контрреволюция и ее разгром. Режим доступа: http://www.libma.ru/istorija/kadetskaja_kontrevolyucija_i_ee_razgrom/index.php.

⁴ Деникин А., Лукомский Б. Белое дело. Генерал Корнилов / А. Деникин, Б. Лукомский. – Пятигорск, 1993. – С. 67

Установчих зборах, до цього проголошення чи то автономії, чи то незалежності на окраїнах, визнавалося незаконним і шкідливим для всього державного організму Російської держави. Основна мета, яка стояла перед білими режимами в цілому, і денікінським урядом зокрема – це збереження політичної цілісності і боротьба з більшовизмом, але тут ми не знаходимо прикладів щодо проведення асиміляторської політики чи проявів українофобії. В контексті даного питання доречним буде аналіз «Обращения Главкома ВСЮР к населению Малороссии». Так основний зміст даного документу полягає в проголошенні українських земель «споконвічним» російським краєм, також акцентується увага на моментах «єдинства», шкідливості «роздробленості» (на чому наголошувалось вище)¹. Але поряд з цим чітко визначаються права населення на національно-культурну автономію. А саме поступки в мовному питанні, збереженні й забезпеченні культурних традицій. При цьому Денікін проводить чітке розмежування політичного українського руху, що визначається як шкідливий, із почуттям патріотизму, яке розглядається з позитивних міркувань. Главком ЗСПР цілком спокійно, навіть з певною прихильністю, ставиться до збереження місцевих побутових, культурних особливостей, історичної пам'яті, мови, та ін.. Таким чином ми бачимо, що ставлення до України й українців не було однозначним в білогвардійському середовищі.

Перш за все варто сказати, що подібне розмежування політичних вимог українців, які всіляко таврувалися та засуджувалися і культурницьких, які не тільки не заперечувались, а й схвалювались, значною мірою спрямовано на зменшення впливу серед населення петлюрівських гасел, і перешкоджання розвитку національних проявів в суспільстві². Таким чином Денікін спробував перехопити метод впливу на населення, через національно-культурні декларації, в українського керівництва, і в результаті

¹ Деникин А. Обращение к населению Малороссии / А. Деникин // Киевлянин - №1 – 1919 – С.1

² Бойко О. Денікінський режим на українських землях / О. Бойко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. — К., 2010. — Вип. 5. — С. 127

цього позбавити український революційний рух частини підтримуючих його людських мас. На підтвердження даних тверджень, можна привести діяльність денікінського «Осведомительного агентства», що активізувало власну роботу після захоплення білогвардійцями Києва. Головною задачею даного органу було проведення агітації проти українського уряду та більшовиків¹. В основу даної пропаганди було покладено, вище наведене, звернення Денікіна.

Проблема полягала в тому, що часто прояви культурницького життя трактувалися, з точки зору українського самостійництва і переслідувались. Так зазнавали утисків театр, наука, преса. Ще варто відзначити, що підтримка Денікіним побутових і місцевих особливостей розвитку українського населення, була пов'язана й з розрахунком, на політичну недалекоглядність його переважної більшості. Для того щоб зрозуміти ставлення денікінського уряду до українського питання потрібно детальніше розглянути ставлення до С. Петлюри, та його прибічників. Як ми уже говорили, політична еліта української держави сприймалась, як не законна і сепаратистська. Українське державотворення 1917-1919 років розглядалось, як явище політичне, пов'язане суто з діяльністю українських соціалістів, але як таке що не впливає з національних вимог українського населення. Національний рух української інтелігенції сприймався, як австро-німецький проект². Таким чином тут ми також можемо спостерігати певний прорахунок А. Денікіна, що полягав в нерозумінні внутрішньої ситуації на українських землях [Див. додаток Д].

Поглядам білогвардійців суперечили національні прагнення українців, що масово відображалися в державотворчій ініціативі, і бажанні самостійного життя. Дані тенденції станом на 1919 рік, достатньо перекривалися соціальними проблемами, виснаженістю і втомою населення від бойових дій.

¹ Жирков Г.В. История цензуры России XIX – XX веков / Г.В. Жирков. – М., 2001. – С. 245

² Пученков А.С. Национальная политика генерала Денкина / А.С. Пученков // Русский сборник. – 2010. – Т.8 - С. 194

Саме це і давало підстави денікінцям повністю заперечувати національні політичні вимоги українців, і зводити їх до соціально-економічного аспекту, а єдиним виразником державного будівництва визначались ЗСПР, і Добровольча армія зокрема. Вказана політична лінія поширила негативне ставлення до білогвардійців серед українського населення, і сприяла масовому розвитку, проти них, повстанського руху. Доля політичної влади на українських землях вирішувалась в столиці УНР – Києві.

Відкрита конфронтація прибічників самостійництва і білої ідеї відбулось 31 серпня на Хрещатику. Плани проведення святкового параду в Києві, з'явилися в С. Петлюри відразу після входження в столицю. Даний захід було призначено на 30 серпня. Але через ряд причин було перенесено на день¹.

Після вступу в Київ денікінців (до речі саме через дезорганізацію в питаннях оборони) Петлюра відмовився від ідеї проведення урочистостей і не приїхав до міста. Але дану думку не розділило військове командування Дієвої армії та УГА. Було вирішено провести на площі Б. Хмельницького, свято визволення. В центрі Києва зібралось багато тисяч громадян. Тут відразу проявився ідейний розкол населення. Частина людей зустрічала українську армію, інші – чекали на в'їзд добровольчих частин. В будинках околиці люди вивішували на балкони портрети Шевченка, Петлюри. Паралельно їм висіли зображення А. Денікіна і Миколи II. Синьо-жовтий та російський прапори майоріли в будинках, що знаходились поруч². Як бачимо навіть серед людей, які проживали, відносно, поряд спостерігались кардинальні розбіжності. Але поряд з цим потрібно сказати, що серед населення в цей період не спостерігається різкого антагонізму і боротьби.³ Внаслідок конфлікту, що виник через зняття російського прапору українськими військовими, на площі зав'язалась стрілянина, населення почало розбігатись.

¹ Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. Режим доступу: <http://ukrlife.org/main/evshan/petlyura11.htm/>.

² Савченко В.А. Дванадцять воєн за Україну / В.А. Савченко. – Харків: Фолио, 2006 – С. 87

³ Перепись г. Киева 16 марта 1919 г. / Киев. губ. стат. бюро. – К., 1920. – С. 35

Паніка передалась і солдатам, в результаті вилилась у повну дезорганізацію. Крім цього відкрити вогонь в бік білогвардійців не було змоги через велику кількість простих громадян, що могли постраждати. З огляду на наказ верховного командування не чинити опору денікінцям, українські війська змушені були залишити Київ¹. Потрібно відзначити, що відступ армії УНР із української столиці не викликав серед населення відчуття нової окупації. По-перше це пов'язано з великою кількістю прихильників російської течії, по-друге на той час ще не склався образ білогвардійця-ворога. Кияни в більшій мірі навіть раділи приходу Добровольчої армії. Як вже було сказано людей єднали антибільшовицькі настрої, в суспільстві панували надії на краще життя, яке пов'язувалось зі зміною влади². Ставлення до денікінців в деякій мірі обумовлювалось і їхнім зовнішнім виглядом. Яскраві мундири, військовий вишкіл, дисциплінованість – все це справляло достатньо приємне враження на пересічних громадян³. Декілька разів у місті влаштовувались урочистості, які були пов'язані з приходом добровольців. Подібні заходи відвідувались великою кількістю населення. Керівництво Добровольчої армії прагнуло скористатись із прихильності місцевих жителів, і в Києві було відкрито близько п'яти нових вербовочних пунктів⁴[Див. додаток З]. До білогвардійських частин записувались передусім представники міської інтелігенції. Основну масу складали офіцери, студенти, викладачі, та ін. [Див. додаток Є]. Певну частку добровольців становили і представники робітничого класу⁵. На користь Добровольчої армії було перераховано певні кошти від різних установ та благодійників. Про прихильність киян до білого руху може також свідчити масовий мітинг, що зібрався з нагоди приїзду генерала В. Май-Маєвського.

¹ Савченко В.А. Симон Петлюра. Режим доступа: http://www.e-reading.bz/chapter.php/126584/17/Savchenko_-_Simon_Petlyura.html/.

² Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни / А. Процик // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — 2002 — вип.1 — С. 37.

³ Бойко О. Життя Києва під владою білогвардійців. / О. Бойко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — 2011. — вип. 6. - С.231.

⁴ Кравцевич В. 31 серпня 1919 року. Як галичани з денікінцями Київ звільняли. / В. Кравцевич // Військово-історичний альманах. — 2012. — С. 34

⁵ Столыпин А. Из дневника 1919 г. Тетрадь 1-я. Добровольческая армия / А. Столыпин. — Режим доступа: http://scepsis.net/library/id_3187.html/.

У церквах було відслужено панахиди по жертвах червоного терору в тому числі і по розстріляних білогвардійцях. Отже з огляду на вказані факти можна сказати, що населення Києва в основному, прихильно поставилось до приходу білої влади. Варто відзначити, що білогвардійці відчуваючи проблеми у налагодженні господарського і соціального життя міста, підтримували власний престиж в очах населення шляхом викриття злочинів більшовиків. Було опубліковано списки розстріляних, серед яких знаходилась і велика кількість представників київської культурної еліти. Деякі жертви червоних репресій ще й до приходу білих знаходились на місцях розстрілу й не були поховані.

Як говорилося вище, в 1919 році пріоритетною стає ідея проведення Національних Зборів, як альтернативи Установчим. Сюди планувалось включити представників національних утворень ¹. Даний аспект оцінювався однаково, як А. Колчаком, так і А. Денікіним. Але варто сказати, що Верховний правитель Росії, на відміну від головнокомандувача ЗСПР був більш ліберальний в національному питанні ². Так в декларації (від 21 травня 1919 р.) Колчак стверджував, що готовий забезпечити автономію Естонії, Латвії, Литви, Кавказу, та ін.³. В політиці А. Денікіна можна спостерігати деякі протиріччя. Так з одного боку представникам національних утворень планувалось надати місця, в майбутній, Раді міністрів (повинна була замінити Особливу Наряду), з іншого підтверджувалось тільки право на національно-культурну автономію.

Таким чином створення єдиного антибільшовицького фронту на українських землях стало неможливим через політичну недалекоглядність уряду ЗСПР. Денікінський режим не захотів залучити дипломатію, як засіб боротьби з більшовиками. Денікінський уряд прагнув встановлення диктатури на захоплених територіях.

¹ Кирдецов Г. У ворот Петрограда (1919 – 1920 гг.) / Г. Кирдецов. – Берлин, 1921 – С.229-231

² Декларация Северо-Западного правительства к населению. Заря России – 1919 (8 августа) - №19, 21. Режим доступа - <http://www.alt-srn.ru/story/1-latests-news/735-document.html>

³ Кирдецов Г. У ворот Петрограда (1919 – 1920 гг.). – Берлин, 1921. – С. 213-214

Це призвело до свавілля денікінців на окупованих землях, що в свою чергу дискредитувало режим.

Отже, потрібно констатувати, що очікуваного результату від жорсткої національної політики, через ряд причин, денікінському уряду досягти не вдалось.

1.4. Білий терор. Однією з найбільш трагічних сторінок, в подіях 1919 року на українських землях, стали репресії відносно мирного населення, що їх проводили, як більшовики так і білогвардійці. Варто сказати, що незважаючи на однакову антисоціальну сутність, білий терор мав багато відмінного від червоного. Зокрема це стосується, як природи походження, так і наслідків. Спробуємо розглянути дане явище, в контексті політики денікінського уряду.

Як уже говорилося в ході подій 1919 року, в тилу Добровольчої армії нарастає невдоволення. Це було спровоковано, як самою політикою Денікіна, що була значною мірою декларативною і часто не втілювалась на практиці, так і підпільною більшовицькою агітацією¹. До цього слід додати діяльність повстанських загонів, що отримали назву «зелених», і не визнавали ніякої влади². Внаслідок даних подій білий рух більш радикалізується, і ми можемо спостерігати певний відхід від проголошених гасел в національному питанні, посилення переслідувань і боротьби з прихильниками більшовизму та іншими. З огляду на ці процеси, дехто з істориків вважає, що білий рух, певною мірою, змінює власне забарвлення. А власне, стає більш шовіністичним і нетерпимим до інакодумства порівняно з початком свого становлення. Але слід сказати, що зважаючи на даний факт, «політику насильства» не було узаконено офіційно. Тобто не було створено якихось спеціальних програм, які б стосувалися боротьби з противниками режиму. Власне це, і дало змогу пізніше, Денікіну відмовлятися від власної причетності до організації кривавих розправ.

¹ Рыбалка И.К. Гражданская война на Украине. 1918 – 1920: сб. документов и материалов. В 3 т. – Т.1/ И.К.Рыбалка. – К., 1967. – С. 322

² Шапорда В.А. Антиденікінський повстанський рух на Одещині (серпень 1919 року – січень 1920) / Шапорда В.А. // Історичні науки – 2005 – вип.35 – С. 109

Частково дане твердження є правдивим, але все-таки не зовсім. Це пов'язано, насамперед з тим, що сам білий терор, як поняття, є достатньо широким. Адже сюди ми відносимо і ціленаправлену політику білогвардійських відомств, і грабунки та безчинства військових, окремо виділяємо єврейські погроми, розстріли і розправи над прихильниками більшовизму, придушення проявів українського національного життя. Інколи, білим приписуються також дії праворадикальних чорносотенних організацій. Дане трактування не є вірним так, як ці монархічні об'єднання, не можна вважати білогвардійськими (про це мова піде нижче), їхня діяльність заперечувалась і самими ідеологами білого руху. Таким чином ми бачимо, білий терор не є явищем однотипним, і має багато різних аспектів. В цьому полягає його головна відмінність від червоного терору, який проводився, в основі своїй, цілеспрямовано, і був більш монолітним.

Одним із проявів диктаторської політики денікінського уряду, є створення та діяльність «Осведомительного агентства», яке поєднало в собі риси пропагандистської закладу з поліційними і розвідувальними функціями. Дана установа була створена у 1918 році з метою інформаційного контролю на підвладних територіях, центральне відомство розташовувалось в Ростові-на-Дону. Подібні організації були створені практично по всій території Росії, де влада належала білим урядам. Станом на 1919 рік «Осваг» певною мірою розширюється, йому підпорядковуються друкарні, телеграфні установи, видавництва преси, і т.¹. Також агентство мало зв'язок із загальноросійськими інформаційними організаціями, білогвардійського спрямування, що знаходились в Москві та Петрограді.

Особливістю «Освагу» було його цивільна структура, що інколи призводило до суперечок з військовим командуванням відносно ведення пропаганди. За твердженням Денікіна основною метою діяльності

¹ Молчанов Л.А. Газетная пресса России в годы революции и Гражданской войны (окт. 1917 – 1920 гг.) / Л.А. Молчанов. – М., 2002. – С. 132

«Осведомительного агентства» мала стати: «Пропаганда и искоренение злых семян, посеянных большевистскими учениями, в незрелых умах широких масс». З метою забезпечення даної функції проводились стеження, збір інформації, та складання досьє на окремих осіб¹. Варто сказати, що дана система охопила практично всі території підконтрольні ЗСПР, і досягла значних розмірів. В даному випадку ми можемо спостерігати схожість методів ведення пропаганди та здійснення контролю над суспільством, з більшовицькими «надзвичайними комісіями». Створення і діяльність «Освагу», можна віднести до елементів політичного терору. Причинами даного твердження є той факт, що стеження і збір інформації велися з метою викорінення «більшовицьких, українських, та ін. шкідливих елементів», результатом же було застосування каральних мір. Таким чином проведення вказаних заходів можна трактувати, як узаконену і цілеспрямовану репресивну політику денікінського уряду. Ще однією характерною рисою посилення реакційності білого режиму на українських землях є розширення поліцейного апарату. Даний момент є також доволі суперечливим, так як, сам Денікін називав причиною цього, прагнення забезпечити законність і порядок. В підтвердження цього може свідчити, той факт що поліція іменувалась – «Державна сторожа». Тобто акцент робивсь на правомірності заходів, що нібито здійснювались з метою забезпечення державних інтересів. Але діяльність поліцейних і охоронних структур свідчить про те, що основною метою було закріплення політичних позицій режиму². Але, навіть незважаючи на це красномовним виглядає той факт, що станом на вересень 1919 р. чисельність денікінської поліції становила близько 78 тис³.

Розглядаючи діяльність репресивного апарату білого режиму, варто враховувати, що поряд із цим, можна навести випадки білого терору, який

¹ Литвин А. Л. Красный и белый террор в России 1918 – 1922 гг. / А.Л. Литвин. – М., 2004. – С. 245

² Соколов К.Н. Правление генерала Деникина (из воспоминаний) / К.Н. Соколов // Современные записки. – 1921. – Кн. V – С. 359 – 361.

³ Литвин А. Л. Красный и белый террор в России 1918 – 1922 гг. – С. 86

здійснювався паралельно цьому і не мав офіційного підґрунтя¹. Сюди перш за все слід віднести діяльність білогвардійських структур, які не входили безпосередньо до бойових організацій, а носили назву – частин контррозвідки. Ці відділи починали діяти в містах, що перед цим були зайняті корпусами Добровольчої армії. Головним їхнім завданням була боротьба з ворожими денікінському режиму течіями, і безпосереднім знищенням більшовиків. Але важливим є той факт, що їхня діяльність ніяк не регламентувалась². Слід сказати, що на території Наддніпрянської і Південної України, внаслідок тривалого її перебування під більшовицьким командуванням більша частина населення була пов'язана з Червоною армією чи більшовицькими організаціями. Внаслідок цього велика кількість громадян потрапляла під підозру, і звинувачувалась у співпраці із ворожим режимом. Масовими ставали розстріли мирного населення. Але крім цього дуже поширеними були випадки мародерства, грабунку, знущань. Сам А. Денікін визнавав, що: «Відділи контррозвідки були джерелами насильства і грабунку»³. Як ми вже говорили, основними проголошеними цінностями, за які вела боротьбу Добровольча армія, визнавалися збереження законності та правопорядку. Але у випадку здійснення терору стосовно населення, дана концепція виглядала суто декларативною. Стосовно цього Денікін, перебуваючи вже в еміграції, стверджував, що законодавство, створене його урядом, було повністю спрямоване на боротьбу з подібним явищем. Вся проблема, на думку колишнього генерала, полягала в тому що більшість добровольців не сприйняла всієї їхньої суті і важливості. Інколи це призводило до того що, ці закони не тільки не виконувались, але й зустрічали значний спротив⁴. Отже денікінське керівництво розуміло всю пагубність військових безчинств.

¹ Там само – С. 123

¹ Зданович А.А. Отечественная контрразведка 1914 -1920 гг. / А.А. Зданович. – М., 2004. – С. 127

¹ Деникин А.И. Очерки русской смуты. Т.5. Берлин, 1926. - С. 136.

¹ Там само – С.137

Ще однією складовою білого терору слід вважати злочини проти мирного населення, бійців Добровольчої армії. Цей факт може стосуватися, як звичайних бійців, так і представників офіцерського корпусу. Білогвардійські злочини в 1919 році стали практично повсюдним явищем. Одним з доказів даного твердження може слугувати щоденник А.А. фон Лампе, в якому він 20 липня 1919 року записав, що білогвардійці із Добровольчої армії грабують, і знущаються над сільським населенням¹. Подібні факти, надавали потужній негативний відтінок образу білогвардійця, в очах сільського населення. Про ворожі настрої селянства, стосовно денікінців, можна довідатись із публікацій «Освага», одним із завдань якого – був збір інформації про військові безчинства (що зайвий раз може свідчити про бажання денікінського уряду встановити контроль за цими процесами). Зокрема відзначалось, що відносини між селянами і добровольцями загострюються через те, що останні відбирають продовольство, коней, і здійснюють антисоціальні дії². Причинами такої уваги верховного керівництва до подій в тилу були: послідує падіння авторитету білого режиму в очах населення, прагнення припинити розклад і деморалізацію в армії, та зберегти її боєздатність. Так один із членів денікінського уряду, кадет И. Астров, що являвся одним із творців внутрішньої політики на захоплених територіях визнавав, що «деградація і безчинство в армії повністю декласували проголошену Денікіним політику»³. Це може ще раз підтвердити, що ця сторона білого терору, аж ніяк не вписувалась в політичні плани білих урядовців, і були явищем стихійним. Крім згаданих розпоряджень Денікіна щодо запобігання солдатському терору, та діяльності в цьому напрямку «Освагу», було віддано накази військовому командуванню боротися з подібними

¹ Широкова А.А. Генерал Фон Лампе и его дневник: взгляд на военную эмиграцию / А.А. Широкова // Новый исторический вестник. – 2000. - №2 – С.3

² Корновенко С.В. Діяльність освагу в українському селі з роз'яснення основ аграрної політики особливої наради / С.В. Корновенко // Вісник Черкаського університету – 2011. - вип. 212 – С. 78

³ Игнатов В.Г. История государственного управления России. Государственно – охранительная управленческая линия белого движения. Режим доступа: http://society.polbu.ru/ignatov_gosupr/ch72_all.html.

діями бійців та офіцерів. Так, уже згадуваний нами Лампе, повідомляє про наказ командуючого київською групою Добровольчої армії, в якому останній відмовився нагороджувати і дякувати терських козаків, що знаходились в районі Біла Церква – Фастів, через факти мародерства і злочинів останніх, щодо мирного населення.

Незважаючи на те що злочини білогвардійців проти населення засуджувались і переслідувались вищим командуванням, в самому його середовищі існувала певна відмінність поглядів на дану проблему. Так командуючий кавказькою армією ЗСПР, П. Врангель, вважав що основною причиною грабунків і погромів військових, є аналогічна злочинна політика червоних, що за час свого правління застосовували репресії відносно мирного населення. В цьому випадку грабіжницькі дії добровольців розглядалися, як компенсація втраченого внаслідок, червоного терору, майна¹. Крім цього, барон відносив до причин зміни морального обліку добровольців, розстріли більшовиками захоплених білогвардійців. Відповіддю на це ставали масові вбивства запідозрених у більшовизмі: «Червоні безжально вбивали наших полонених, добивали поранених, брали заручників, грабували и палили станиці. Наші частини не давали противнику помилювання»². Таким чином жорстокість виправдовувалась воєнним становищем.

Також можна привести приклади схвалення терору вищим білим керівництвом. Так командуючий Добровольчою армією в 1919 році, генерал Май-Маєвський схилявся до думки, що в умовах війни, необхідним є задовольняти всі потреби армії, в тому числі й грабунки, щоб зберегти її в підпорядкуванні, і запобігти невдоволенню. Стосовно політичних переслідувань, то вони вважались однією з умов укріплення режиму. На думку генерала Май-Маєвського, подібні дії були достатньо ефективними³.

¹ Врангель П.Н. Воспоминания. В 2-х частях. 1916 – 1920. / П.Н. Врангель. – М., 2006. – С.257

² Там само – С.259

³ Абинякин М.Р. Офицерский корпус Добровольческой армии: социальный состав, мировоззрение. 1917 – 1920 гг. – С. 124

Доволі дискусійним залишається питання: що ж послугувало основними причинами до виникнення агресивних тенденцій в середовищі Добровольчої армії? Поряд з політичним фактором, сюди слід також віднести моральний облік добровольців і офіцерства. Так Р. Конвекст, писав, що до терору були схильні перш за все фанатики, в психології яких, ідеологія трансформувалась під впливом війни. Внаслідок чого переважна більшість вбачала у втіленні методів терору, прояви своєрідного «благородства». Схожі твердження висловлює й дослідник білогвардійського офіцерства Р. Абінякін. Зокрема він акцентує увагу на моральному обліку добровольців, знеціненні в військовому середовищі людського життя, і тотального занепаду людських цінностей. Результатом цього він вважає духовний розклад добровольства. Варто сказати, що самі бійці Добровольчої армії дуже часто причиною занепаду військової організації, називали широку мобілізацію в лави ЗСПР. Новобранці часто сприймалися як деструктивний елемент, що вливався в армію або після успішних боїв, або примусово, і значно відставав в ідеологічній підкованості від перших «корінних» добровольців¹. Але дане трактування слід розуміти, як прагнення частини білогвардійців виокремитися в замкнуту групу, і не більше. Одним з доказів цього може слугувати те що, навіть серед найвищого командування можна дуже часто бачити прояви жорстокості. Як приклад можна назвати розстріли полонених генералами Дроздовським, Кутєповим², вже згадувані погляди Май-Маєвського. На думку деяких істориків на моральний облік добровольчої армії впливав її національний склад. А саме те, що до її лав вступали люди неросійського походження, яким були чужими цінності білого руху. Цей «інонаціональний» елемент ніс собою злочинність та прагнення власної наживи³.

¹Абинякин М.Р. Офицерский корпус Добровольческой армии: социальный состав, мировоззрение. 1917 – 1920 гг. - С. 122

²Ваврик В.Р. Карпатороссы в Корниловском походе и Добровольческой армии / В.Р. Ваврик // Вестник Юго-Западной Руси – 2008 - №1,2 - 43 с.

³Лехович Д. Генерал А. Деникин. Режим доступа: <http://www.e-reading.biz/book.php?book=33919>.

Як важливу складову білого терору слід розглядати єврейські погроми. Відношення представників білого руху до єврейського населення, традиційно трактувалось, як негативне. Причиною цьому стали масові переслідування та розстріли представників даного етносу практично на всіх територіях, де існувала біла влада. Але насамперед потрібно відзначити, що сам А. Денікін ніколи не заявляв про подібну антипатію. Навпаки ми знаходимо свідчення, про ставлення до погромів, як до таких, що є підливними, і шкодять державності¹.

Як вже згадувалось вище, після ліквідації влади Раднаркому, на українських землях, активізують свою діяльність організації чорносотенного характеру. В своїй переважній більшості їхні програмні документи носили антиєврейську направленість. Більше цього сам більшовизм дуже часто пов'язувався з євреями. Як наслідок їм закидалися звинувачення в розвалі армії і підписанні ганебного Брестського договору. Основними прикладами таких проявів можуть бути заяви Шульгіна, що ввійшов в історію, як жорсткий антисеміт². Але цікаво, що в даному випадку «єврейська загроза» розглядалась в глобальному масштабі. Тобто окремий представник єврейського етносу не сприймався Шульгіним вороже. Слід відзначити, що прояви подібного антисемітизму були характерні не тільки реакційним монархічним установам, але й добровольчим частинам. Так Н.И. Штіф у власній праці стверджує, що погроми євреїв були наявні скрізь де проходила Добровольча армія. Причому жертвами терору ставали, люди різного віку³.

Французький науковець Б. Лекаш сам зібрав і опублікував значну кількість свідчень потерпілих від білого терору. Так він наводить приклади репресій датованих квітнем-травнем 1919 року: «Погром 13 і 15 травня набуває небачених масштабів. Розстріли проводяться, як в домах, так і на вулиці.

¹ Полетика Н. Воспоминания / Н. Полетика. – М.: Подпольная перепечатка эмигрантского издания, 1978. – С.45.

² Шульгин В. Что нам в них не нравится. / В. Шульгин. – Краснодар, 1992. – С. 20

³ Штиф Н.И. Погромы на Украине (период Добровольческой армии)/Н.И. Штиф. – Берлин, 1922. – С.115.

Людей б'ють, і відводять на майдан вже вкритий трупами, і залитий кров'ю. Тіла можна було впізнати тільки по одягові»¹. Чим можна пояснити подібні звірства? По-перше, як ми вже говорили, загальною деградацією в військовому середовищі, по-друге анти єврейськими настроями, і по-третє самою політикою Денікіна, який хоч і наголошував на все сторонній боротьбі з подібними проявами, але дуже часто робив значні прорахунки в даному питанні.

Єврейські погроми відбувалися практично у всіх містах, що перебували під владою денікінського уряду². Таким чином видається можливим говорити про потужну хвилю антисемітських настроїв в самому білогвардійському середовищі.

Деякі історики, розглядають антисемітизм в якості елементу білої ідеї. Але з огляду на те що знищення єврейського населення, як окремий пункт не присутнє в програмних документах денікінського уряду, самі погроми засуджувались головнокомандувачем, про наявність подібних проявів в ідеології дуже важко говорити³. Подібними настроями рухали, перш за все: соціальні, економічні, та політичні проблеми. Крім цього не спостерігається подібна нетерпимість і в окремих осіб (як приклад – вже згадуваний вище В. Шульгін).

Таким чином білий терор варто поділяти на організований і стихійний. Застосування ряду репресивних заходів було направлено на укріплення денікінського режиму. Стихійне свавілля денікінських частин і командування не було підконтрольним урядові ЗСПР і не відповідало основним принципам білогвардійської ідеології. Локальні прецеденти розправ, грабунку розглядались вищими білогвардійськими урядовцями негативно, але при цьому не було зупинено репресивний апарат і введено чіткого переліку покарань за військові злочини, що не дало змоги налагодити ситуацію в цілому.

¹ Лекаш Б. Когда Израиль умирает / Б. Лекаш. - Л., 1926. – С. 34

² Тронько П. Реабілітовані історією./О.П. Реєнт, С.А. Кокін, Р.Ю. Подкур, та ін. – К., 2011. – С.12.

³ Козерод О. В. Деникинський режим и єврейське населення України в 1919-1920 гг. / О. В. Козерод. – Харьков, 1996. – С. 59

1.5. Аграрна політика денікінського уряду. Іншою складовою політичного життя, на територіях підконтрольних ЗСПР, було вирішення аграрного питання. Станом на період 1917-1921 років, сільське населення складало більшість на всій території колишньої Російської імперії.

Перш за все варто сказати, що вирішення земельного питання на даній території, розглядалось з точки зору декількох позицій. По-перше це регіональні особливості українського села, й обумовлена ними специфіка аграрного життя, по-друге – умови громадянської війни і дестабілізації внутрішньої ситуації в суспільстві, по-третє – ідеологічні засади загальноросійського білого руху. Поряд з цим великий вплив на створення, і втілення в життя Особливою нарадою аграрної програми, здійснили попередні більшовицькі гасла, політика П. Скоропадського та Директорії. Основні напрямки в розробці селянської реформи, на загальноросійському рівні, визначились ще в 1917 році. Займались вирішенням даного питання кадети, також певні позиції з цього приводу висловлювались Л. Корніловим¹. Загальними рисами, що об'єднували різні білогвардійські варіанти земельного розподілу стали: ліквідація великих маєтків поміщиків, і наділення селянства за викуп; стимулювання розвитку сільського господарства; послаблення напруги на селі. Ці основні постулати були запозичені білими урядами, що діяли в різних точках російської держави. Поряд з цим важливим моментом є той факт, що при вирішенні питання земельних наділів, основною залишалась ідея приватної власності. Даний принцип повинен був зберігатися, як у відношенні землевласників, так і стосовно селян. Важливість цього питання підкреслював і російський економіст П. Струве². Він визнавав, що приватна власність для селян є одним із найважливіших стимулів боротьби. Подібна позиція, певною мірою відобразилась в основних положеннях денікінської програми.

¹ Цветков В.Ж. Белое движение, аграрно-крестьянская программа, земельные реформы / В.Ж. Цветков // Новый исторический вестник. – 2007 – вып.3 – С.34

² Жукова О.А. Идеи Струве и современность. Режим доступа: http://ni-journal.ru/archive/2f64ca2c/n1_2011/9e50d3a0/ea58f9b2/?print=1.

Розробкою аграрної реформи зайнялась створена комісія на чолі, з колишнім членом уряду Скоропадського – Колокольцевим. Створена програма передбачала перерозподіл поміщицьких земель, шляхом купівлі-продажу, введення мінімального розміру (який не підлягав розподілу), та ін.. Подібні перетворення планувалося ввести в життя через два роки після закінчення громадянської війни. Даний законопроект був визнаний Денікіним, як такий що діє в інтересах виключно поміщиків. Нові положення, що їх було розроблено на чолі з Белімовичем і Челіщевим, були багато в чому схожі з попередніми, але тепер, якщо земельне питання не вирішувалось на добровільних засадах, діяв принцип примусового відчуження¹. Таким чином основною кінцевою метою повинно було стати міцне селянське господарство².

Практично всі дослідники сходяться на тому, що основні положення аграрної політики на півдні Росії, викладені в декларації А. Денікіна від 23 березня 1919 року³. Основними пунктами програми став розподіл великих землеволодінь в селі, і питання оренди. В основу було покладено, уже згадані принципи захисту приватної власності, та збереження правопорядку. Таким чином було заборонено «чорний переділ», що його пропагували більшовики. Крім цього представниками білогвардійської влади визнавався той факт, що збільшення селянських наділів не створить безпосередніх умов для росту продуктивності сільського господарства. Тому поряд з цим значна увага зверталась на проведення модернізації технологічної бази, та принципів господарювання. Для реалізації аграрної програми на місцях, було створено інститут «мирових суддів». Основним їхнім завданням стало урегулювання відносин між селянином і поміщиком, а також запобігання зловживанням у даній сфері. Таким чином дані факти можна розглядати, як позитивні моменти у вирішенні аграрної проблеми.

¹ Козлова Е.А. Аграрное законодательство А.И. Деникина. / Е.А. Козлова // Вектор науки ТГУ – 2009. - №5(8) – С. 54.

² Шапорда В. А. Аграрна політика А. Денікіна та її вплив на становище селян Півдня України (серпень 1919 року – січень 1920 року) / В. А. Шапорда // Науково-методичний журнал «Наукові праці». – Т. 27. Вип. 14., 2003. – С. 84

³ Деникин А. Декларация по земельному вопросу/А. Деникин//Народная мысль. – 1919 (24 ноября). - №1 – С.2. Режим доступа - <http://www.alt-srn.ru/story/1-latests-news/735-document.html>

Денікінські урядовці розуміли всю важливість відношення селянства до режиму. Через це основні програмні положення намагались максимально наблизити до інтересів цього стану¹. В таких умовах було дуже складно схилити сільське населення на власний бік. Одним із варіантів подібного компромісу, стали проголошені положення, що стосувалися земельної оренди. Землі, що були здобуті сільською біднотою в ході чорного переділу, в період радянської влади, залишалися у власності нових хазяїв на правах оренди. Орендна плата, могла відрізнитися в залежності від території, і була прив'язана до збирання врожаю. Це знайшло своє відображення у «Правилах про збирання врожаю». Цікавим виглядає той факт, що податки, які мали сплачувати селяни за оренду, не були надто важкими, але все одно ставали причиною невдоволень². Отже з огляду на процеси в селі, що їх підтримував денікінський уряд, можна говорити стимулювання розвитку капіталістичних відносин у аграрному секторі. Дане твердження виглядає логічним, якщо врахувати відновлення принципів вільної торгівлі і ринку, що певною мірою стабілізувало ціни на окремі групи товарів, полегшило ситуацію з розподілом продовольства (загроза голоду була традиційною в сільській місцевості).

Реформаторська політика денікінського уряду не була повною мірою втілена в життя. По-перше подібні перетворення потребували проведення певної підготовки, як у суто практичних питаннях (підготовка земельного законопроекту, класифікація земель і господарств, створення інституту мирових суддів, та ін.), так і у свідомості селянства та поміщиків. Одним із найголовніших завдань білогвардійців, було правильне представлення перспектив майбутньої аграрної перебудови. Вирішити дані проблеми заважало декілька чинників. Насамперед це стан війни, що відобразився, як на становищі місцевого населення українських земель, так і на ситуації в сільській місцевості.

¹ Корновенко С.В. Законодавство особливої наради з урегулювання поземельних відносин на підконтрольних білому руху Півдня Росії українських територіях (1919 рік)./С.В. Корновенко // Часопис Київського університету права. – 2011. – вип. 4 – С. 35.

²Бойко О.Д. Нариси історії української революції. Кн.2 / В.Ф. Верстюк (керівник), В.І. Головченко, Г.Г.Єфіменко, та ін. – К.: Наукова думка, 2012. - С. 129

Крім цього варто відзначити, що існували певні прорахунки і у встановленні розмірів орендної виплати. Так часто не бралися до уваги існуюча в країні інфляція, рівень урожайності, та ін.. Що в свою чергу, певною мірою ускладнювало виплати. Поряд з цим серйозним недоліком у проведенні реформування аграрних відносин, стала невизначеність у розподілі приватної власності. Так земля відчужена від поміщиків, не перейшла повністю у користування селян, які не могли відшкодувати орендну плату. Так І.Г. Каплунова відзначає, що розпорядження стосовно засіву полів і дозвіл купівлі-продажу, протиставлялись один одному, так як не роз'яснювали в чийому розпорядженні знаходилась земля. Що дуже часто призводило до виникнення спірних моментів¹.

Однією з найголовніших помилок денікінського режиму, стала неспроможність встановлення контролю за розвитком аграрних відносин на селі. Денікінським законодавством заборонялися насильницьке повернення землі поміщиками. Але незважаючи на це, дана норма рідко дотримувалась. Великі землевласники в основному збройним шляхом повертали собі, втрачені за радянської влади, маєтності². А щодо селян, які брали участь у розподілі майна вживались репресивні заходи. Так один з представників білого генералітету, А.С. Лукомський відзначав, що до відповідальності притягувались селяни, які здійснювали розподіл поміщицького майна, ще в 1917 році³. Таким чином фактор помсти був, достатньо сильний. Причому відшкодувати збитки, селяни були змушені відносно цін 1919 року. Варто відзначити, що відношення Денікіна до подібного повернення поміщиками своєї власності, було крайнє негативним. Зокрема засуджувалось використання, в даному разі, військової сили. Так 9 червня 1919 року було видано указ, в якому зазначалось, що збройні формування не можуть бути залученими до вирішення суперечок.

¹ Корновенко С.В. Білоемігрантська історіографія аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля в українському селі. / С.В. Корновенко // Український селянин – 2008. – вип. 11 – С.75

² Клавинг В. Гражданская война в России: белые армии / В. Клавинг. – М., 2003. – С. 22

³ Лукомський А.С. Очерки из моей жизни. Воспоминания / А.С. Лукомский. - М., 2012. – С. 76

Як уже зазначалось керівництво ЗСПР виступало за досягнення компромісу на селі. Потрібно зазначити, що факти поміщицького насилля стали елементом спекуляції радянською пропагандою, яка замовчувала реальні наміри білого керівництва, при цьому акцентуючи увагу на поміщицькій сваволі. Таким чином денікінським урядом було заплановано розподіл земель, але при цьому засуджувались селянські захоплення наділів¹. Але в даному випадку, будь-які аграрні відносини між селянином і поміщиком не визнавалися в зв'язку з принципом класової боротьби. Не змогло розгледіти майбутніх перспектив в денікінському законодавстві, і сільське населення. Для цієї верстви білий режим асоціювався перш за все з поміщицькою владою, поверненням дореволюційного становища в селі. Зробила свою справу й минула радянська політика. Таким чином отримавши вільний доступ до землі в результаті більшовицьких декретів, селяни не могли задовольнитися «денікінською» орендою. Незрозумілими залишились і переваги запланованої перебудови сільськогосподарської сфери. Перехід її на ринкові засади.

Окрему проблему становили відносини Добровольчої армії і селянства. Внаслідок частих реквізицій майна, збільшення запитів щодо надходження продовольства в білу армію, доволі поширеними стали прояви непокори селян новій владі. Так сільськогосподарські поставки часто саботувались, що в свою чергу провокувало проведення каральних експедицій, що проводили примусові вилучення в селян продовольства, реманенту, худоби, тощо. Дані факти, загалом додавали негативного відтінку денікінському урядові. Вище уже говорилося, що безчинства білогвардійців в селі були достатньо розповсюджені. Крім цього, варто відзначити, що біла армія, перебуваючи на території Наддніпрянщини, була відірвана від баз постачання. Це зумовило необхідність впровадження реквізицій. На думку деяких істориків потреба постійного надходження людських ресурсів в Добровольчу армію, а також

¹ Корновенко С.В. Законодавство Особливої наради з урегулювання поземельних відносин на підконтрольних білому руху Півдня Росії українських територіях (1919 р.) / С.В. Корновенко // Часопис Київського ун-ту, 2011. - №4 – С.35

забезпечення продовольством, реманентом, і худобою зумовлювала помірковану політику білогвардійців на селі¹. Тобто значна зацікавленість білогвардійців у селянстві, змушувала певною мірою відходити від власних принципів. Поряд з цим відзначається, що пристосування воєнної організації, потреб військових з'єднань до села негативно відображалось на внутрішньому становищі самої добровольчої армії².

Аналізуючи аграрну політику А. Денікіна, варто порівняти її, в деяких аспектах з діяльністю в цьому напрямку колчаківського уряду. Перш за все варто сказати, що спільним було те, що обидва режими відмінили більшовицький декрет «про землю». Основні відмінності в аграрній ініціативі двох білих лідерів, були зумовлені перш за все регіональною специфікою, та історичними умовами розвитку. Так на території Сибіру було проголошено повернення землі колишнім власникам. Це повинно було сприяти розвитку одноосібних селянських господарств. Вказаний аспект також можна вважати спільною рисою білих урядів. Але основна відмінність обумовлювалась тим, що на території, підконтрольній колчаківському урядові території, не існувало такої кількості безземельних селян, як на півдні. Але спільною рисою стало переведення захоплених земель в статус оренди. Власне з огляду на це, проблема перерозподілу земель на території Західного Сибіру не стояла так гостро, як на українських землях. Потрібно зазначити, що за розпорядженням Колчака землі, до їхнього розділення переходили у власність земств, та земельних рад, а на територіях підконтрольних ЗСПР створювались спеціально призначені губернські відділи, з метою залучення поміщицької верхівки до аграрного розподілу³. О.В. Колчак відводив чи не найважливішу роль вирішення селянської проблеми. Зокрема це знайшло відображення у його заявах стосовно важливості «зберегти, фактично вже здійснений перехід землі в руки селян».

¹ Козлова Е.А. Аграрное законодательство А.И. Деникина. / Е.А. Козлова // Вектор науки ТГУ – 2009. - №5(8) – С. 55

² Там само. – С. 57

³ Плотноков И.Ф. Александр Васильевич Колчак. Жизнь и деятельность. / И.Ф. Плотноков. – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 198

Певною мірою це зумовило розпорядження відносно переходу «аграрного питання» у вирішення на загальноросійському рівні. Що знайшло своє відображення в телеграмі Колчака до лідера ЗСПР, і призупинило проведення останнім, аграрних перетворень на Півдні Росії, і на українських землях в тому числі¹. Розглядаючи аграрну політику білих урядів, можна виділити ще деякі спільні моменти. Так в декларації (від 26 березня 1919 р.) Омської міністерської ради відзначалось, що крупне приватне землеволодіння віджило себе. Основну ставку було зроблено на зміцнення селянських господарств. Землі захоплені селянами, закріплювались за ними на правах оренди. Подібну політику проводило і Тимчасове управління Північної області. Таким чином ми бачимо подібність в аграрних програмах білих урядів, і відмінності зумовлені регіональною специфікою. Реставрація поміщицького землеволодіння, на чому наголошувала радянська пропаганда, не була характерною жодній аграрній програмі.

Таким чином, аграрні зміни, розроблені денікінським урядом, зазнали невдачі перш за все через неузгодженість вирішення даного питання. Крім цього ситуація ускладнювалась становищем військового часу, неспроможністю створити надійну систему контролю за впровадженням реформ. Окремо потрібно відзначити недоліки в проведенні пропаганди аграрної реформи, донесення її суті до населення. Ситуація ускладнювалась деморалізацією у військовому середовищі, що виливалося в погроми на селі. Крім цього не сприйняло нові зміни старе поміщицтво, що прагнуло до відновлення дореволюційних порядків. Не була підтримана аграрна ініціатива денікінського уряду й вищим керівництвом, в особі А.В. Колчака. В той же час, ми можемо спостерігати, в даному випадку, відхід вищим керівництвом від основних постулатів білої ідеї. Так був відкинутий принцип «невизначеності наперед», і зроблено певні спроби вирішенні

¹ Деникин А.И. Очерки русской смуты. Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/russian/denikin_ai2/5_02.html.

одного з найважливіших державних питань – селянського. Говорячи про ставлення сільського населення до денікінців, на початку 1919 року, не можна бути однозначним. Справа в тому, що білогвардійський режим у багатьох асоціювався із реставрацією старого дореволюційного ладу. Це було результатом з одного боку більшовицької пропаганди, а з іншого – діяльністю добровольців і політичною направленістю вищих білогвардійських кіл¹. На територіях де було встановлено денікінський режим, відбувалось відновлення поміщицького землеволодіння. Селяни чинили спротив реквізиціям земельних наділів, реманенту, накладенню контрибуцій. Селянський протест знайшов своє вираження в поширенні повстанського руху. Варто відзначити слабку ознайомленість сільського населення з аграрною програмою денікінського уряду. Не набула широкої популярності білогвардійська перспектива вирішення земельного питання в майбутньому². Значну роль грало і те що велика кількість прислужників дискредитованого гетьманського режиму перейшла на сторону добровольчої армії³.

Відносини селян і білогвардійців залежали від кількох чинників. Насамперед величезний вплив на сприйняття й розуміння нової влади, здійснювала політика, що проводилась денікінським урядом. А вона часто могла відрізнятись в залежності від періоду, регіону, морального обліку тих чи інших військових частин, та ін.. В якості підтвердження можна привести спогади одного з учасників «Походу на Москву», В.Е. Павлова. Так він описує події, що відбувалися в захопленому білогвардійцями Вовчанському повіті. Тут з метою організації цивільної влади та налагодження громадського порядку, було скликано нараду з поважних осіб міста й повіту⁴.

¹ Кузьмин Г. Разгром интервентов и белогвардейцев в 1917 – 1922 гг. Режим доступа: http://chapaev.ru/books/3/Grigoriy--Kuzmin_Razgrom-interventov-i-belogvardeytshev-v-1917---1922-g/3/.

² Шпак Ю.Г. Місце аграрного питання в політичній боротьбі на Півдні України у 1919 році. Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/chernomlitopis/8/17.pdf/>.

³ Ковальчук М. Повстансько- партизанський рух та операції білогвардійських військ в Україні у першій половині 1919 року / М. Ковальчук // Український археографічний щорічник. – 2010. – вип. 15 - С. 287

⁴ Павлов В.Е. Марковцы в боях и походах за Россию. Кн. 2 (1919-1920 гг.) / В.Е. Павлов – Париж, 1964. – С. 178

Під час спілкування із селянами добровольці роз'яснювали цілі боротьби і програмні перспективи розв'язання важливих соціальних питань. Але дуже скоро це показало свою неефективність, так як сюди не можливо було вмістити всі пропагандистські цілі, що їх ставили перед собою білогвардійці. Відзначено, що населення достатньо спокійно реагувало на проведення вилучень військового майна та зброї. Також автор говорить про сувору дисципліну в військовому середовищі¹. В даному випадку військові, фактично, вперше зіткнулися з вирішенням політичних питань, до цього позиціонуючи себе поза політикою. В першу чергу це проявилось в донесенні населенню програмних положень білого руху, і участь у встановленні цивільної влади краю.

Крім дій добровольців, В. Павлов також акцентує увагу на ставленні до них селян, яке відзначає як співчутливе. Це проявлялось, насамперед, в повідомленнях селян про червоноармійців, які знаходились в повіті, що убезпечувало роту від неочікуваного нападу. Також звертається увага на поповнення рядів Добровольчої армії із середовища селян. Поряд з цим, в багатьох населених пунктах Добровольчу армію зустрічали відверто вороже, що було спричинено в першу чергу репресивними заходами². Отже відносини селян і білогвардійців залежали перш за все від політики, яку проводили останні. Набір в Добровольчу армію здійснювався силовими методами³.

Методика формування частин відображалась на їх боєздатності. З огляду на це в Добровольчій армії існував поділ на добровольчі з'єднання (так звані «кольорові»), що являли собою еліти збройних сил, і регулярні – сформовані внаслідок мобілізацій⁴. Мали місце випадки добровільного вступу в ряди Добровольчої армії. Як підтвердження цього, можна привести

¹ Там само – С.179

² Голуб П. Белый террор в России. Ч.2. Режим доступа: <http://library.ua/m/articles/view/-БЕЛЫЙ-ТЕРРОР-В-РОССИИ-часть-2-из-2/>.

³ Рябуха Ю. К вопросу о формировании частей в Добровольческой армии в 1919 г. Режим доступа: http://warinform.com/?page_id=2380/.

⁴ Гагкуев Р.Г. Источники комплектования и социальный состав марковских полков. Режим доступа: http://moreandr.narod.ru/lib_ru/markovtsi/formir/graf-prizyv.html/.

спогади корніловця Г. Голованя, де він, в загальному описі московського походу, розповідає про живописні українські села і згадує розмову білогвардійців із селянином. Останній розповідає про минулі часи та характеризує власне ставлення до колишньої більшовицької влади: «...О скільки було поезії в такій подорожі! Як гарно ласкаво було на серці...Які прості думки були... Минулось те...Ні кобили ні воза, усе отняли бусурмани. Ні Бога, ні сала нема! І от рушаючи в дальню дорогу з вами білими, думкую перекидаюсь у ваше біле військо де перебуває і мій любий син¹». Розглядаючи даний уривок можна сказати, що в даному випадку і селянин (був візником у білогвардійців) і його син, боролись на боці Добровольчої армії, що зайвий раз підтверджує неоднозначність ставлення українського сільського населення до денікінців. Але в той же час потрібно враховувати, що ставлення селян до добровольців не завжди було незмінним. Крім цього потрібно враховувати характер вказаного джерела, що є достатньо суб'єктивним.

Про підтримку що її надавали Добровольчій армії українські селяни відзначає у своїх спогадах і підпоручик кінної артилерії В.Д. Матасов: «Забути деякі факти добровільного втягнення в Білу боротьбу молодих селян-українців було б злочином. Неможна забути їх прагнення, не оцінити їх чисте, незіпсоване поняття Правди і Справедливості. В нашому поступі вперед, в одному із хуторів, до нас в батарею з'явилися 5 міцних, здорових юнаків, років по 18-20, всі краснокутські, всі близькі родичі між собою²». Але враховуючи цей факт, не можна не відзначити й те, що велика кількість сільського населення українських земель залишалась політично інертною, не підтримуючи при цьому жодну з воюючих сил, або ж змінюючи політичне забарвлення³. Весняно-літній наступ Добровольчої армії супроводжувався

¹ Головань Г. Прошлое обяывает/Г. Головань. – Режим доступу: <http://archive.ru.com/page/3119700/2013-11-03/http://www.dk1868.ru/history/GOLOVAN.htm>.

² Матасов В.Д. . Белое движение. Ч. 3 / В.Д. Матасов. – Режим доступу: http://www.xxl3.ru/kadeti/white_matasov3.htm/

³ Солдатенко В.Ф. Політична історія України. XX ст.: у 6-ти томах / В.Ф. Солдатенко, В.Ф. Верстюк. – К.: Наукова думка, 2003. – С.

постійним поповненням особовим складом. Особливу роль в мобілізації відіграли міста, варто згадати хоча б бюро для запису добровольців в Харкові¹. Але поряд з міщанами, велика кількість сільського населення також поповнювала ряди денікінців. За словами очевидця подій, генерала армії УНР О. Удовиченка: «Населення українське ще не уявляло собі, що принесе йому нова “біла” влада, тому, хоч без особливого бажання, пішло по оголошенню мобілізації до армії Денікіна²».

Значна кількість українського селянства поповнює ряди Добровольчої армії під час її наступу на українських землях. Як приклад можна навести ставлення деяких селян Слобожанщини: «Необхідно відзначити той факт, що в тих звільнених селах і містах, котрі до приходу частин Добровольчої армії з початку революції постійно були під владою червоних, населення їх особливо радісно зустрічало добровольців і їх частини поповнювались настільки, що скоро роти ставали батальйонами і т. д.³». Але варто відзначити, що подібне ставлення до білих було спровоковане перш за все червоним терором і продовольчою політикою більшовиків. Таким чином біле керівництво розраховувало, що населення масово відгукнеться на мобілізацію і поповнить ряди добровольців. Крім цього високу роль відігравав моральний стан військ, який залежав в більшій мірі від внутрішньої атмосфери, що панувала на захоплених територіях, ставлення до армії. Але існував ще один проблемний момент, який був загадкою навіть для А. Денікіна: чи більша частина населення порвала з більшовицькими лозунгами, розчарувалась в них?⁴ Можливо слабе розуміння місцевої специфіки – було одним з найбільших недоліків всієї політики керівництва ЗСПР. В підтвердження даної думки можна привести уривок із спогадів А.Денікіна, де він описує похід дроздовців. Зокрема увага акцентується на

¹ Бойко О. Денікінський режим на українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика / О. Бойко // Проблеми вивчення історії української революції 1917 – 1921 років – 2010. – Вип. 5. – С.

² Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 / О. Удовиченко. – К.: Україна, 1995 – С. 110.

³ Кравченко В. Дроздовцы от Ясс до Галлиполи, Т.1/В. Кравченко - Мюнхен, 1973 – С. 68

⁴ Волков С.В. Поход на Москву / С.В. Волков.- М., 2004 - С.11

громадянському конфлікті в даному регіоні. Земельне питання розглядалось тут вже як вирішене, шляхом захоплення, тому в середовищі селянства не існувало конфлікту інтересів. «На Півдні не було зіткнення інтересів таких соціально ворожих груп, як козацтво та іногородні¹».

Отже біле керівництво слабо орієнтувалось в особливостях розвитку захоплених територій і ключових проблемах. Результатом стала величезна кількість селянських повстань, що відбулися в цьому регіоні проти денікінського режиму, і значну роль селян цього регіону в особовому складі Червоної армії². Це в свою чергу призводило до зворотнього результату, люди не сприймали й не розуміли основних програмних положень білого руху.

1.6. Білогвардійська перспектива вирішення робітничого питання на українських землях в 1919 році. Поряд з розробкою аграрного законодавства, Особлива Нарада працювала над створення проекту, що стосувався вирішення робітничого питання. Враховуючи важливість проведення земельної реформи, денікінський уряд розумів, що без ефективного налагодження промислового виробництва, відновлення шляхів сполучення, стабілізації життя міста, розруха буде поглиблюватись. Ситуація ускладнювалась ще й тим, що найбільш значний, кількісно, прошарок міського населення – робітники, складали опору більшовицької влади, та соціалістичних організацій. Що знайшло яскраве відображення у створенні рад робітничих депутатів, активізації діяльності профспілок³. Поряд з цим гостро стояло питання забезпечення армії зброєю, транспортом, побутовими речами. У зв'язку з цим потребувало нагального вирішення питання, пристосування промисловості до умов військового часу. Таким чином при створенні напрямків реформування промислової сфери, біле керівництво виходило з позицій: ліквідації економічної розрухи, на землях охоплених

¹ Деникин А. Очерки русской смуты / А. Деникин . – Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/russian/denikin_ai2/2_30.html/.

² Алексахенко А.П. Крах деникинщины / А.П. Алексахенко – М.: Издательство Московского университета, 1966 – С.260

³ Солдатенко В. Україна в революційну добу. Т.1. Рік 1917 / В. Солдатенко. – К., 2010. – С. 67.

громадянською війною; налагодження випуску окремих груп товарів, і стабілізації функціонування різних сфер виробництва. Наряду з цим, важливим залишалось соціальне питання, а саме забезпечення прав та інтересів робітників. Даний аспект включав також в себе досягнення компромісу між пролетаріатом та власниками підприємств [Див. додаток В].

Основні складові вирішення зазначених вище проблем, знайшли своє відображення в листі Деникіна до Головуючого Особливою Народою від 24 березня 1919 року. Зокрема в ньому наголошувалось на тотальній розрусі державного господарства, що в свою чергу стимулює розвиток безробіття, та загострює продовольчу ситуацію в країні¹. Для розробки проекту реформи в промисловій сфері, було створено урядову комісію на чолі з М. Федоровим. Особливій нараді рекомендувалось зосередити уваги на забезпеченні прийняття робітничих нор². А саме: встановлення восьмигодинного робочого дня, страхування, охорони здоров'я працюючих. Також окремо виносились питання, щодо організації праці жінок та неповнолітніх. Пропонувалось створити на підприємствах санітарні пункти, та забезпечити нагляд за здоров'ям робітників. Головним принципом у створенні груп товарів, визнавався не інтерес підприємців у збільшенні прибутку, а попит населення. Тобто промисловість повинна була повністю спрямовуватись на забезпечення внутрішніх потреб суспільства. Першочерговим завданням визнавалось підвищення продуктивності праці, що повинно було сприяти збільшенню вітчизняних товарів та їх конкуренції з іноземними³. Але поряд з цим вирішення поставленої проблеми не повинно було провокувати пригнічення інтересів робітників. Варто сказати, що основні пункти робітничої програми були спільними для білих урядів. Відмінним може бути, лише те що Омський уряд відніс робітниче питання до компетенції спеціально створеного міністерства.

¹ Деникин А.И. Декларация по рабочему вопросу / А.И. Деникин // Народная мысль – 1919. - №1 – С.2

² Мироненко С.В. Журналы заседаний особого совещания при Главнокомандующем вооруженными силами на Юге России А.И. Деникине / С.В. Мироненко. – М., 2008. – С. 456.

³ Карпенко С.В. Из истории государственной монополизации внешней торговли в России. Опыт правительства генерала Деникина (1919 – 1920 гг.) / С.В. Карпенко // Экономический журнал. – 2011. - №21 – С. 63.

Характерною рисою багатьох сторін денікінської політики, було намагання примирити між собою різні верстви суспільства. Це знайшло відображення у спробах примирити поміщиків і селян. В промисловій політиці, метою уряду стало досягнення компромісу між фабрикантами і робітниками. В зв'язку з цим ініціювалося забезпечення робітничого представництва, через професійні союзи. До речі варто відзначити, що існування професійних спілок не заперечувалось. Але при цьому, повністю виключалась їх участь у політичному житті. Політизацію робітництва білогвардійці вважали неприпустимим явищем, так як це призводило до гальмування процесу виробництва, і дестабілізації ситуації в країні. Крім цього всі суперечки і спірні моменти, що виникали між працедавцем і працівником, повинні були вирішуватися за допомогою посередницьких організацій, наприклад промислових судів. Про прагнення забезпечити інтереси промислової верхівки, може свідчити закон про повне повернення у власність промисловцям, націоналізованих більшовицькою владою підприємств. Варто відзначити, що для повнішого забезпечення прав трудящих та запобігання зловживанням власників, соціальна сфера повністю переводилась у державне підпорядкування. Тобто підприємства, були поставлені під контроль¹.

Важлива увага приділялась розробці законів, що стосувалися подолання безробіття. Таким чином в переліку проведення першочергових заходів, стояло відновлення старих підприємств, і введення в експлуатацію нових. Крім цього в майбутній перспективі передбачалось вирішити дану проблему шляхом, залучення до господарської структури Російської держави, слабо розвинені, в промисловому плані, регіони². Однією із сторін білогвардійської політики в робітничому питанні стало створення профспілок, щоб виконували опосередковану роль між урядом і робітниками

¹ Левандовский А.А., Щетинов Ю.А. Россия в XX веке. Режим доступа: <http://oldhat.ru/20vek/134.htm>.

² Там само: <http://oldhat.ru/20vek/134.htm>.

незалежно від підприємців. Даний аспект дістав назву «кірстовщини», за прізвиськом головного ідеолога даного профспілкового руху К. Кірсти. Але навіть з огляду, на утворення подібних, лояльних до білого режиму, робітничих організацій, їхня політична активність переслідувалась¹. З його ініціативи в Києві почала видаватися газета «Путь рабочего», в якій викривались недоліки радянської політики, та пропагувались денікінські гасла². В історіографії можна спостерігати доволі суперечливе ставлення до «кірстовщини». Так з одного боку, дане явище представлене, як потужна агітаційна організація, яка різноманітними методами схиляла на сторону денікінського режиму робітників³. Поряд з існує думка, що значних результатів Кірсті не вдалось досягнути, так як демагогічні гасла не мали економічного підґрунтя, і тому не могли здійснити значного впливу на свідомість робітництва⁴. Таким чином політика денікінського уряду в промисловій сфері та вирішенні робітничого питання зазнала краху. Основними причинами цього були тотальна економічна криза, фінансова розруха, роз'єднаність білого керівництва, що на місцях проводило часто відмінну політику. Поряд з цим, не варто забувати й про діяльність підпільних більшовицьких організацій, що діяли в тилу. Цікавим виглядає той момент, що якщо у випадку з селянством значним недоліком була відсутність донесення основних перспектив аграрної реформи, то в даному випадку, «кірстовщина», що виконувала передусім пропагандистську функцію – не знайшла підтримки в робітничому середовищі. Слід відзначити, що наявність лояльних білогвардійським режимам робітничих груп не був поодиноким.

¹ Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни. / А. Процик // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — Вип. 1. — 2002. — С. 37.

² Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: соціально-економічні і політичні зміни. 1917–1920 рр. — К., 1996. — С.18

³ Там само — С.204

⁴ Бойко О. Денікінський режим на українських землях. Режим доступу: http://histans.com/JournALL/revol/revol_2010_5/7.pdf.

Так аналогом «кірстовщини» може слугувати створення робітничих частин Іжевського і Воткинського заводів з випуску зброї¹.

Характеризуючи робітничу політику білого руху, потрібно відзначити, що на її інтенсивність впливала невелика кількість промислових регіонів, підконтрольних урядам даної спрямованості. Основними осередками робітництва були Донбас і Урал. Результатом цього стала схожість декларацій з робітничого питання.

Достатньо цікавим виглядає аспект пов'язаний із сприйняттям в робітничому середовищі приходу Добровольчої армії. Так В. Кравченко, один з представників дроздовського полку, подає свідчення, що робітники не були агресивно налаштовані у відношенні добровольців. Навпаки харківські пролетарі розповідали про більшовицькі залякування стосовно приходу денікінців. Зокрема радянським керівництвом поширювалась інформація, про можливі розстріли, репресії проти робітництва. Але поведінка бійців Добровольчої армії аж ніяк не відповідала сказаному, що й обумовило в деякій мірі лояльне ставлення робітників до нового режиму і численні записи в ряди добровольців². Характерним є й те що мобілізовані робітники в основному відправлялись на фронтову територію, яка знаходилась неподалік Харкова, зокрема на богодухівський напрямок³. Основну масу новобранців становили (як практично у всіх містах) юнкера, офіцери, студенти, представники інтелігенції. Великими мітингами відзначилось прибуття, на четвертий день після захоплення, А. Денікіна. Зустріч головнокомандувача ЗСПР супроводжувалась урочистим молебнем⁴. Міщани піднесли А. Денікіну ікону, хліб і сіль. Буквально за перші декілька днів перебування білогвардійців в Харкові кількість осіб, що записались в

¹ Ефимова Г. Ижевцы и воткинцы. Борьба с большевиками. 1918 – 1920 гг. / Г. Ефимова. – Сан-Франциско, 1974 – С. 16

² Кравченко В. Дроздовцы от Ясс до Галлиполи, Т.1 - Мюнхен, 1973 – С. 74

³ Штейфон Б.А. Бредовский поход / Б.А. Штейфон. – Режим доступа: http://www.xxl3.ru/belie/bred_poxod.htm/.

⁴ Туркул А.В. Дроздовцы в огне / А.В. Туркул. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/russian/turkul_av/index.html/.

армію, склала близько десяти тисяч¹. Захоплення Харкова в значній мірі кількісно підвищило склад Добровольчої армії. А. Денікін згадував, що коли 18 травня під час боїв на Донбасі особовий склад армії складав приблизно 9 тисяч 600 бійців, то після зайняття Харкова збільшився до 26 тисяч². Це може свідчити про успішне проведення мобілізаційних заходів, що в свою чергу підтверджує популярність білогвардійців серед міського населення.

Але поряд з цим варто відзначити, що лояльне ставлення до денікінців було пов'язане перш за все не з ідеологічними симпатіями, а з страхом перед більшовицькими злочинами. Так з приходом до Харкова білої влади, було розголошено про масові страти, що очолювались працівником ЧК Саєнком³. Слабке розуміння цілей боротьби білого руху, почало проявлятися і в Добровольчій армії. Населення, яке прихильно ставилось до білогвардійців і поповнювало ряди добровольців, вже не мало в своїй основі таких ціннісних установок, що спостерігались на початковому етапі формування Добровольчої армії. Саме це на нашу думку й призвело до специфічного ставлення цивільного населення до мобілізацій, про яке згадував Б. Штейфон⁴. Поряд з прихильниками білогвардійського режиму активно розвивалось антиденікінське підпілля. Організацією боротьби займалось більшовицьке Зафронтбюро. Характерно, що радянське підпілля поєднувало як представників міського так і сільського населення, і виглядало достатньо монолітним⁵.

1.7. Стратегія денікінського уряду в сфері промислової політики на українських землях.

¹ Ганжа Н. Последний харьковский полк / Н. Ганжа. – Режим доступа: <http://maxpark.com/user/4295139937/content/2005672/>.

² Денікін А.И. Очерки русской смуты. Том III. Белое движение и борьба Добровольческой армии / А.И. Деникин - Берлин: Слово, 1924 – С. 298

³ Шуйский И.В. Красный и белый террор. Режим доступа: <http://korolenko.kharkov.com/kray/Shujskyj5.html/>.

⁴ Штейфон Б. Кризис добровольчества. / Б. Штейфон. – Белград, 1928. – С. 56

⁵ Рабинович С. История Гражданской войны. Режим доступа: http://chapaev.ru/books/S--Rabinovich_Istoriya-Grazhdanskoy-voiny/51/.

Розглядаючи промислову політику, слід відзначити, що на ряду з загальним оздоровленням господарства, окрема увага акцентувалась на розвитку галузей, що вважались пріоритетними. Сюди потрібно віднести добувну сферу, і машинобудування. Їхня модернізація вважалась основною передумовою успішного державного розвитку. Так на початку 1919 року, Особливою Нарадою було затверджено положення про «комітет донецького басейну», що повинен був співпрацювати із Добровольчою армією. Даний аспект поєднувався із політикою білих, стосовно кооперативів. Так в одній із доповідей Особливої Наради відзначалось, «що уряд буде всіляко підтримувати кооперативний рух, і в деяких випадках надаватиме пріоритети останньому перед окремими підприємцями»¹. Потрібно сказати, що як колчаківська, так і денікінська політика «вільного ринку» не досягла поставленої мети. Так відміна хлібної монополії не призвела до стабілізації цін на промислові та продовольчі товари. Селяни тримали зерно до настання кращих часів. Не була результативною й спільна для двох урядів політика, щодо заборони спекуляції, що було спричинено загальним розладом ринку.

Аналізуючи плани денікінського уряду, щодо перетворень в економіці та промисловості, варто відзначити, що українські землі розглядалися, як органічна складова загальноросійського господарства. Так за рахунок українського зерна планувалось забезпечити продовольством промислові райони центральної Росії. Перспектива промислового розвитку Російської держави, і українських земель в тому числі, відповідала ліберальним нормам, що були проголошені вже в багатьох країнах світу. Основним її спрямуванням мало стати забезпечення вільного розвитку ринкових відносин, підйом економіки, вирішення соціальних аспектів, і створення умов активного капіталістичного розвитку. Але основна проблема полягала в тому, що до впровадження запланованих перетворень справа не дійшла. Так в багатьох випадках підприємці не дотримувались нововведених норм,

¹ Карпенко С.В. Из истории государственной монополизации внешней торговли в России. Опыт правительства генерала Деникина (1919 – 1920 гг.) / С.В. Карпенко // Экономический журнал. – 2011. - №21 – С. 65.

діяли на власний розсуд. Більше того велика кількість фабрикантів, в умовах громадянської війни та тотальної кризи, згортала виробництво, і не бажала розвивати промислове будівництво. Окремі заводи не було запущено, що в свою чергу провокувало безробіття. Дуже часто окремі аспекти промислової політики в містах проводились за рішенням місцевої влади, що часто могло суперечити, або не співпадати з центральною лінією уряду¹. Поглиблювала проблему й фінансова криза, що здійснила негативний вплив, як на організацію виробництва, так і на ринок в цілому. Це, в свою чергу не давало змогу вирішити головні соціальні проблеми. Масово зростають ціни на окремі товари. Як наслідок, активізується страйковий рух робітництва. Але незважаючи на проголошені денікінським урядом принципи компромісу, підприємці не бажали, а здебільшого й не могли задовольнити вимоги робітників.

Отже денікінський режим, що всередині 1919 року витіснив з території українських земель більшовиків, в першу чергу опирався в проведенні власної політики на загальні ідеологічні засади. Слід відзначити, що в плани білого керівництва входило проведення ряду реформ прогресивного спрямування, з метою стабілізації ситуації на місцях. Але в 1919 році для втілення програмних положень в життя не було можливостей. Основним завданням було встановлення стабільності у всіх сферах життя, а лише після цього їхня модернізація. Але історичні події і населення потребували радикальних дій. Внаслідок проведення власної політики денікінський уряд був сприйнятий як реакційний. Також одним з найважливіших факторів, була національна позиція денікінського уряду. Небажання відходити від принципу «єдиної і неділимої Росії», призвело до жорсткої конфронтації не тільки з національною елітою українських земель, а й з іншими потенційними союзниками. Не було оцінено об'єктивно, як внутрішню ситуацію на землях колишньої російської імперії, так і міжнародну геополітичну ситуацію.

¹ Рєєнт О. П. Українська революція і робітництво: соціально-економічні і політичні зміни. 1917–1920 рр. / О.П. Рєєнт. — К., 1996. — С. 77.

Крім цього важливим недоліком всього російського білого руху, була його роз'єднаність, і відсутність постійного сполучення, що зумовлювало, як неможливість взаємодопомоги, так і консолідації у вирішення важливих питань.

Таким чином на кінець 1919 року денікінська політика вичерпала себе, зазнала краху. А отже не була сприйнята основною масою населення, що включала представників різних соціальних груп, які включилися в боротьбу проти білогвардійського режиму.

РОЗДІЛ 2. БОРОТЬБА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ З ДЕНІКІНСЬКИМ РЕЖИМОМ

Утвердження на українських землях в 1919 року влади денікінського уряду супроводжувалось втіленням білогвардійського державного проекту на даній території. Представники білого руху позиціонували себе, як борці за відновлення законного порядку на теренах колишньої російської імперії¹. Але для того щоб повернути політичне життя в легітимне русло було необхідно два чинники: перемога над більшовизмом та іншими течіями, що були ворожі російському державництву, і стабілізація всіх сфер життя на підконтрольних територіях. Внаслідок цього військова і цивільна політика співіснували в законодавчих положеннях денікінського уряду².

В круговороті подій 1919 року кожен режим, що боровся за владу на українських землях, розуміючи важливість соціального фактора у воєнних діях і збереженні влади, прагнув заручитись підтримкою всіх верств населення. Тому виділяється ряд спільних рис для політичних урядів, що уособлювали ту чи іншу владу до приходу на українські землі Добровольчої армії. До вказаних аспектів слід віднести розробку проекту аграрної реформи, вирішення робітничого питання, політику в сфері ідеології і пропаганди, та ін..

Таким чином міцність політичного режиму залежала перш за все від втілення в життя власних програмних положень. Яскравим індикатором успішності проведення владних реформ були настрої населення, які відображалися перш за все в підтримці збройних сил даного державного формування, чи боротьбі з ним. Період 1917 – 1920 років на українських землях можна охарактеризувати як часту зміну політичних режимів і

¹ Деникин А. Обращение к населению Малороссии / А. Деникин // Киевлянин - №1 – 1919 – 12 с.

² Журнали заседаний Особого совещания при Главнокомандующим вооруженными силами Юга России А.И. Деникине / Б.Ф. Додонов, В.М. Осин, Л.И. Петрушина, и др.; под ред. С.В. Мироненко. – М., 2008 – С. 328

боротьбу їхніх армій, а також контрастні відмінності в настроях та політичній прихильності населення. Не поодинокими були випадки коли, наприклад, представники армії УНР переходили на сторону РСЧА (Робітничо-селянська Червона армія), а в результаті опинялись в якомусь із повстанських загонів¹.

2.1. Боротьба армії Української Народної Республіки з Добровольчою армією ЗСПР в 1919 році. Початок збройної боротьби з білогвардійцями виявився не дуже вдалим для української армії. Незважаючи на певну чисельну перевагу над противником, українське військо зазнавало поразок. Суттєвими прорахунками відзначаються дії українського командування¹. Головний удар наступу білогвардійців очікувався на київському напрямку, керівництво армії УНР не зосередило сил для успішної протидії з'єднанням військ ЗСПР генерала М. Шиллінга, які розгорнули наступ з південного напрямку на Умань – Христинівку та Балту – Бірзулу. Зазнавши першої серйозної поразки в боях з білогвардійцями, війська УНР почали відступати, з ознаками внутрішньої деморалізації². Варто відзначити, що просуванню денікінських частин, значною мірою, заважав повстанський рух. Загонами Н. Махна білогвардійський наступ взагалі було зупинено.

Перший етап бойових дій приніс українській армії поразки та втрату стратегічно важливих залізничних вузлів.

На боєздатність війська УНР дуже негативно вплинула незабезпеченість зброєю, амуніцією, продовольством т. ін.. Поряд з цим катастрофічним був вплив епідемії тифу, що поширювався через відсутність санітарних умов і погані умови життя.

¹ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920 роки) / М. Омелянович-Павленко. – К.: Темпора, 2007. – 420 с.

² Табачник Д. Українська Держава і Біла гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу / Д. Табачник // Політика і час. – 1996. – № 7. – С. 59–68.

³ Буравченков А. Білий рух (в Україні) / А. Буравченков // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – С. 279 – 281.

За відсутності єдиного плану ведення військових операцій проти білогвардійців, успіх бойових дій фактично залежав від ініціативи армійських груп та з'єднань, які діяли недостатньо скоординовано¹.

Галицьке керівництво на чолі з диктатором ЗУНР Є. Петрушевичем та частина вищого командного складу УГА, вказуючи на згубність збройного конфлікту з денікінською армією, виступали проти війни з російськими білогвардійцями². Перехід в середині вересня 1919 р. Добровольчої армії у наступ проти української армії змусив галицького диктатора погодитися на проголошення війни білогвардійцям. 24 вересня 1919 р. Директорія УНР проголосила декларацію про війну денікінській армії. Попри розгортання бойових дій на українсько-білогвардійському фронті, керівництво ЗУНР зволікало з залученням до воєнних операцій з'єднань УГА. Є. Петрушевич відтягував проведення на білогвардійському фронті активних наступальних операцій, побоюючись, що це спричинить невдоволення держав Антанти. Галицьке керівництво, хоча офіційно й дало згоду на проголошення війни білогвардійцям, продовжувало блокувати будь-які спроби уряду УНР здійснювати бойові дії проти військ Денікіна.

Основні бої на українсько-білогвардійському фронті відбувалися у жовтні 1919 р. Саме в цей час Армія УНР розгорнула наступ на бірзульському напрямку, а з'єднання Галицької армії розпочали бойові дії проти білогвардійців у районі Монастирища. Початок операції розвивався успішно для українських військ. З'єднанням Армії УНР після жорстоких боїв вдалося зламати опір противника і примусити його відступати. Проте в той же час галицьке командування, зокрема, не виявило наступальної ініціативи, віддавши своїм військам розпорядження про відст³. Активні й скоординовані дії українських частин могли призвести до оточення та поразки угруповання

¹Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння / М. Ковальчук. – Київ., 2006. – С. 245

² Кох Г. Договір з Денікіним. Причини до трагедії УГА на Великій Україні. – Львів, 1930. – С. 14–15.

³Олійник С. Українська галицька армія на захисті УНР (липень – листопад 1919 р.) / С. Олійник // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 5. – С. 221 – 224

білогвардійських військ генерала Слащова. Варто відзначити, що у розпорядженні Денікіна на цей час не було значних резервів для відправки на боротьбу з армією УНР. Але українське командування не скористалося цією нагодою завдати противнику вирішальної поразки¹.

Внаслідок нерішучих дій українських військ, білогвардійське командування почало контрнаступ з метою роз'єднати Армію УНР та УГА. Заволодівши стратегічною ініціативою, денікінські частини прорвали фронт у районі Гайсина. Білогвардійська кіннота вирушила в тил Армії УНР, примусивши українські частини призупинити наступальні спроби і цілковито зосередитись на ліквідації прориву.

Після того, як українські війська опинилися перед загрозою оточення, білогвардійці перейшли до активних наступальних дій на всіх частинах фронту. Спроба українського командування стабілізувати фронт українських армій і перейти в контрнаступ зазнали невдачі. Бої на україно-білогвардійському фронті відзначались значними людськими втратами з обох сторін. Незважаючи на виявлений військовими армії УНР та УГА героїзм і чіткого підпорядкування командуванню, не вдалось цілковито ліквідувати ворожий прорив². Наприкінці жовтня 1919 р. Армія УНР та Галицька армія були змушені відступати. Здобуття військами ЗСПР вапнярського залізничного вузла стало вирішальним у визначенні подальшої долі кампанії. Білогвардійці остаточно заволоділи стратегічною ініціативою. Спроби українського командування перейти до загального контрнаступу проти військ ЗСПР завершилися поразкою. За таких обставин українське керівництво було змушене відмовитись від планів активних наступальних дій. Становище українських військ у цей час стало катастрофічним внаслідок

¹Гриценко А. П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: рік 1919 / А. В. Гриценко. – К. : Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 76.

²Гордієнко В. Українська галицька армія / В. Гордієнко. – Львів, 1991. – С. 65

поразок на фронті та настання зимових холодів, до яких незабезпечені теплим одягом частини виявились неготовими. На жаль, українське керівництво не змогло налагодити забезпечення армії зброєю, амуніцією, а також медикаментами й ліками¹.

З ініціативи галицького командування УГА перейшла на бік білогвардійців². Важливо зазначити, що фактично перехід УГА на бік білогвардійців, всупереч широко розповсюдженій в історичній літературі даті 6 листопада, відбувся 17 – 19 листопада. Входження Української Галицької армії до складу денікінських Збройних Сил Півдня Росії визначив договір підписаний 17 листопада 1919 року в Одесі угода, його було ратифіковано галицьким командуванням 19 листопада³.

Вихід УГА зі збройної боротьби фактично означав ліквідацію українсько-білогвардійського фронту. З'єднання Армії УНР, значно поріділі внаслідок важких втрат та епідемії тифу, намагаючись відірватись від ворога, відступили в напрямку на Волинь. Українському командуванню не вдалося швидко перегрупувати війська й організувати міцну оборону зайнятих позицій. З боями українці залишили Деражню, Проскурів, Староконстантинів. Позбавлена збройної підтримки Української Галицької армії, знесилена попередніми боями Армія УНР значною мірою втратила свою боєздатність і вже не могла протистояти білогвардійським військам⁴. Голова Директорії УНР, Головний отаман С. Петлюра був змушений залишити терени України. Окремі частини військ УНР зберегли боєздатність й були здатні продовжувати бойові дії. Проте деморалізація державного керівництва та військового командування відігравала вирішальну роль⁵.

¹ Волицький В. На Львів і Київ: Воєнні спогади 1918 – 1920 / В. Волицький. – Торонто, 1963. – С. 170

² Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році: (Короткий воєнно-історичний огляд) / М. Капустянський. – Мюнхен, 1946. – С. 135.

³ Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол. І. Ф. Курас (голова) та ін. – К., 2002-2003. – С. 236

⁴ Доценко О. Літопис української революції. — Т. 2. — Кн. 4. — К.; Львів, 1923. — С. 185.

⁵ Солдатенко В., Савчук Б. Галицька армія у Наддніпрянській Україні / В. Солдатенко, Б. Савчук. – К., 2004. – С. 189.

Військовий етап боротьби закінчився поразкою української армії, змусивши її командування готуватись до продовження боротьби вже партизанськими методами. Армія УНР опинилась у так званому “трикутнику смерті”, який став трагічним символом її катастрофи й поразки у війні проти білогвардійців наприкінці 1919 року.

2.2. Боротьба селянства з денікінським режимом на українських землях. Станом на початок ХХ століття на українських землях найбільшою соціальною групою залишалось селянство. Селянський опір встановленню денікінського режиму мав власні особливості на Півдні, Півночі, Сході і Центрі українських земель. Специфіка полягала в розмірах повстанських загонів, методах боротьби і цілях, що їх ставили перед собою повстанці. Боротьба сільського населення з білогвардійцями була обумовлена попередньою взаємодією денікінського режиму з даною соціальною верствою.

Селяни складали основу для здійснення мобілізацій, фактично всіма арміями, що потрапляли на дану територію. Тому окупувавши навесні-влітку території лівобережної, південної України, Донбас і Слобожанщину, денікінській уряд намагався вирішити селянське питання, шляхом розробки декількох проектів аграрної реформи, які планувалось втілити в життя після закінчення воєнних дій¹. Але варто відзначити, що перспективи майбутнього розвитку не могли задовольнити проблеми, які стояли перед селянами в 1919 році. Крім цього слабкою залишалась білогвардійська пропаганда на селі. Також внаслідок широкого використання лозунгів різними політичними режимами, селяни втрачали довіру до політичної агітації.

Говорячи про ставлення сільського населення до денікінців, на початку 1919 року, не можна бути однозначним. Справа в тому, що білогвардійський режим у багатьох асоціювався із реставрацією старого дореволюційного ладу.

¹ Деникин А. Декларация по земельному вопросу / А. Деникин // Народная мысль. – 1919 (24 ноября). - №1 – С.2. Режим доступа - <http://www.alt-sm.ru/story/1-latests-news/735-document.html>

Це було результатом з одного боку більшовицької пропаганди, а з іншого – діяльністю добровольців і політичною забарвленістю вищих білогвардійських кіл¹. На територіях де було встановлено денікінський режим, відбувалось відновлення поміщицького землеволодіння. Селяни чинили спротив реквізиціям земельних наділів, накладанню контрибуцій, та ін.. Селянський протест знайшов своє вираження в поширенні стихійних виступів. Варто відзначити слабку ознайомленість сільського населення з аграрною програмою денікінського уряду². Значну роль грало і те що велика кількість прислужників реакційного гетьманського режиму перейшла на сторону добровольчої армії³.

Відносини селян і білогвардійців залежали від кількох чинників. Насамперед величезний вплив на сприйняття й розуміння нової влади, здійснювала політика, що проводилась денікінським урядом. А вона часто могла відрізнитись в залежності від періоду, регіону, морального обліку тих чи інших військових частин, та ін..

Розглядаючи взаємовідносини Добровольчої армії і українського селянства на початку білогвардійської окупації, варто враховувати, що велика кількість його представників виступала не стільки за Денікіна, як проти – більшовицької політики. Військове командування не було компетентним у вирішенні політичних питань, і що найголовніше не мало бажання їх вирішувати в даний період. Таким чином максимум, що могли запропонувати білогвардійці – це відновлення старого укладу. Зокрема й поміщицького землеволодіння⁴. Реставрація дореволюційних порядків на селі поряд з впровадженням білогвардійського режиму провокували збільшення кількості прихильників повстанських загонів Зеленого, Ангела та інших.

¹ Кузьмин Г. Разгром интервентов и белогвардейцев в 1917 – 1922 гг. Режим доступа: http://chapaev.ru/books/3/Grigoriy--Kuzmin_Razgrom-interventov-i-belogvardeytsev-v-1917---1922-g/3/.

² Шпак Ю.Г. Місце аграрного питання в політичній боротьбі на Півдні України у 1919 році. Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/chernomlitopis/8/17.pdf/>.

³ Ковальчук М. Повстансько- партизанський рух та операції білогвардійських військ в Україні у першій половині 1919 року / М. Ковальчук // Український археографічний щорічник. – 2010. – вип. 15 - С. 287

⁴ Алексеев С.А. Деникин. Юденич. Врангель. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев / С.А. Алексеев. – М. – Л., 1931 - С.6.

Зміну в настроях селянства розуміли і більшовики, що прагнули використати загальний селянський рух у власній боротьбі проти ЗСПР ¹.

Селянський повстанський рух, що розвинувся на українських землях в 1919 році, хоч і був стихійним, але мав під собою певну організаційну базу. Перш за все варто відзначити, що боротьбі з денікінським режимом передувала ціла низка селянських виступів проти більшовиків, гетьманату П. Скоропадського, директорії, та ін.². Тому можна зробити висновок, що збройний селянський рух, який мав антибілогвардійську направленість проходив в стандартному руслі боротьби 1917-1920 років і не мав, якихось особливих чинників обумовлених білогвардійською владою. Тобто боротьба з денікінським урядом була спровокована більшістю з тих факторів, що й боротьба з іншими режимами.

Одним з джерел організації повстанського руху перш за все варто вважати зв'язок повстанців із регулярними військовими формуваннями. Найбільш значний вплив, на форми організації повстанських частин, мала військово-організаційна система армії УНР. Яскравим відображенням цього є поділ повстанських загонів за принципом рій – чота – сотня – курінь – полк – бригада ³. Це було результатом того що велика кількість селян і очільників повстанських загонів в недалекому минулому воювали в складі армії УНР. Як приклад можна привести досвід військового з'єднання отамана Зеленого, що певний час діяло в складі Дніпрової дивізії Наддніпрянської армії УНР ⁴. Певною мірою повстанський рух 1919 року став відображенням традицій Вільного козацтва, що здійснювало боротьбу проти більшовицького і гетьманського режимів.

¹ Гражданская война на Украине 1918-1920: в 3 т. / Гл. редкол.: С.М. Короливский и др. - Т.2: Борьба против денкинщины и петлюровщины на Украине. Май 1919 – февраль 1920 гг./ Отв. ред. С.М. Короливский. – К., 1967. - С. 446.

² Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Т.3 / Петлюра С.– К., 1999. – С. 543.

³ Задунайський В. Організація та бойова діяльність українських повстанських формувань / В. Задунайський// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – вип. 18 - С. 421

⁴ Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XX ст. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/40600/54-Zadunaiskiy.pdf?sequence=1>.

Даний принцип формування полягав у розподілі за територіальною приналежністю, і мав у своїй основі полково-сотенну градацію¹. Поряд з самостійним запозиченням повстанцями досвіду в армії УНР, відзначається і зворотній зв'язок. Тобто керівники директорії намагались поставити під контроль стихійний селянський рух і спрямувати його на боротьбу з білогвардійцями і Радянською Росією. В результаті цього повстанці, ведучи партизанську боротьбу, були підконтрольні Генеральному Штабові Збройних сил УНР і отримували організаційне забезпечення. Одним з результатів організації повстанського підпілля українським керівництвом може вважатися діяльність повстанців Холодного Яру². Варто відзначити, що організаційна система, яка діяла в армії УНР поєднала в собі українські традиції (козацьке минуле, організація УСС) і увібрала окремі елементи, що діяли в дореволюційній царській армії. Це було пов'язано з тим що значна кількість командирів УНР, були представниками колишнього російського офіцерства, наприклад генерал Омелянович-Павленко, генерал Греков, та ін.³. Таким чином на формування повстанських загонів певною мірою вплинула і загальноросійська військова система. Поряд з вказаними формотворчими чинниками вагому роль в організації повстанського руху відіграли більшовики. Більшовицьке підпілля на українських землях мало чітко організовану структуру і забезпечення⁴. Але основними його центрами були міста, значної підтримки в сільській місцевості радянська влада не отримувала. Селянські повстання, що мали на меті підтримку більшовицького режиму виникали в результаті невдоволення попередньою владою, наприклад директорією або денікінським урядом.

¹ Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р. Пиріг. – К., 2011 – С. 167

² Горліс-Горський Ю. У ворожому таборі (Терпіння) / Ю. Горліс-Горський // Літопис червоної калини – Т.9, 1998 – С.87

³ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920 роки) / М. Омелянович-Павленко. – К., 2007. –

⁴ Кузьмин Г. Разгром интервентов и белогвардейцев в 1917 – 1922 гг. Режим доступа: http://chapaev.ru/books/3/Grigoriy--Kuzmin_Razgrom-interventov-i-belogvardeytsev-v-1917---1922-g/3/.

Тобто виступи мали на меті не стільки відновлення радянської влади, скільки забезпечення власних інтересів¹. Більшовицькі військові принципи потрапляли до селянських повстанських загонів через участь окремих загонів чи ватажків в боях на боці РСЧА, чи у її складі. В даному випадку яскравим може бути приклад Н. Махна, що разом із своєю бригадою перебував у складі Червоної армії².

Важливо, що саме в середовищі сільської еліти спостерігалась національна спрямованість боротьби. Зокрема населення пам'ятало славетну історію Запорізької Січі та козацькі традиції. Підсилював самостійницькі гасла наступ білогвардійців на елементи української культури, етнічного побуту³.

Ставлення українського селянства до денікінського режиму дуже чітко проявилось під час проведення мобілізацій до Добровольчої армії влітку-восени 1919 року. Більшовицьке підпілля повідомляло про деструктивні процеси в середовищі мобілізованих селян. Зокрема згадувалось про повстання двох полків, що складались з селян новобранців на Сумщині. Придушити виступ вдалося лише присланим корніловським частинам, бій тривав на протязі всього дня. Відсутність військового запалу та бажання служити в Добровольчій армії не було і в Черкаському повіті Київської губернії. Мобілізовані з'явилися на призовний пункт отримали обмундирування і розійшлися по домівках⁴. Про дестабілізацію в денікінській армії знали й більшовики, що намагались використати даний фактор у власних цілях. В. Ленін вказував на класову причину розкладу в білогвардійських частинах.

¹ Михайличенко Д.Ю. Селянський повстанський рух в Україні та проблема його політичної реалізації (січень – серпень 1919 р.) / Д.Ю. Михайличенко // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія». – 2002. – вип. 9 – С. 256

²Верстюк В.Ф. Махновщина / В.Ф. Верстюк. – К., 1991. – С.110

³ Никитин-Макаров Н. В тилу Деникіна./Н. Никитин-Макаров// Летопись революции - №5 – 1929 - С.210

⁴ Гражданская война на Украине 1918-1920: в 3 т. / Гл. редкол.: С.М. Королевский и др.. - Т.2: Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине. Май 1919 – февраль 1920 гг./ Отв. ред. С.М. Королевский. – К., 1967. - С.. 541

Зокрема наводився приклад А. Колчака: «Поки його армія була класова, поки вона складалась з добровольців ненависників соціалізму, ця армія була міцна й тривка. Але коли почавсь масовий набір, армію можна було набрати швидко, але вона ставала менш класовою, і як наслідок слабшою¹». З даним твердженням можна не погодитись зважаючи на те що: по-перше не всі добровольці були противниками соціалізму (не більшовицького), по-друге – селяни які добровільно мобілізувались прагнули боротись проти радянської влади і мали певні переконання.

Дестабілізаційні процеси в Добровольчу армію вносило сільське населення, що потрапляло під насильницьку мобілізацію. В такому середовищі непоодинокими були дезертирства, перехід на сторону супротивника, тощо². Крім цього В.Ленін вказував, що набрані в добровольчу армію селяни, проявлять себе так само, як і у випадку А. Колчака: «розкладуть армію із середини³». Дане твердження є також достатньо дискусійним, в зв'язку з тим, що селяни півночі Росії і українські – відрізнялись в багатьох аспектах: починаючи з общинного укладу, і закінчуючи формами землеволодіння⁴. Тому однією з помилок більшовиків було неврахування регіональних особливостей і надмірна «вірність» класовому принципу.

Розглядаючи руйнівні явища, що їх несли селяни в Добровольчу армію, радянська пропаганда намагалась відобразити це як високу свідомість населення, що не бажало служити окупантам і чинило спротив. В результаті ж наступу червоних військ дезертирства ставали все масовішими. Але все таки, більшість селян втікала по дорозі у військові частини, а інколи із самих частин⁵. Дуже часто траплялись епізоди переходу на сторону більшовиків, що використовували ці випадки для власної популяризації.

¹ Алексашенко А.П. Крах денікінщини / А.П. Алексашенко. – М., 1966 – С. 153

² Гагуев Р.Г. Белые армии Юга России: особенности источников комплектования и социального состава. 1917-1920 гг. : На материалах первого армейского корпуса.: Афтореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / М., 2003. – С.16

³ Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 39/В.І. Ленін. – М.: Видавництво політичної літератури, 1970 - С.32

⁴ Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902-1922 гг.. Режим доступа: http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html/.

⁵ Четыркин А.В. Развал тыла и разложение армий Деникина /А.В. Четыркин // Исторические записки. - Т. 12. – 1941 - С.33.

Основними причинами, що призводили до дезертирств і втеч були: втомленість від війни, не бажання воювати проти власних земляків, велика кількість яких перебувала у складі РСЧА. Крім цього денікінський режим повністю себе дискредитував власною політикою на селі. Це й стало основними факторами, які руйнували дисципліну в Добровольчій армії.

Білогвардійське командування намагалось боротись зі зривами мобілізацій та дезертирством. Жорстокі заходи застосовувались відносно осіб, що агітували проти вступу до Добровольчої армії. Так в Одеській губернії було заарештовано чотири особи за агітацію серед селян проти мобілізації. Згідно з наказом генерала Шилінга їх було страчено ¹.

Зневіра у більшовицькій та білогвардійських моделях вирішення аграрного питання, сприяли зростанню на теренах південних українських земель популярності повстанського руху на чолі з Н. Махном. Поряд з подіями 1919 року, що вплинули на свідомість населення, настрої селянства Катеринославщини, Херсонщини та південної частини Донбасу, були обумовлені історичними звичаями і традиціями. Південь українських земель здавна характеризувався як аграрний регіон, природні умови сприяли розвитку на цих територіях фермерських господарств. Внаслідок цього тут сформувався тип господаря-одноосібника, що був зацікавлений у збільшенні продуктивності власного господарства ². Це було однією з відмінностей між українським і російським селянством, що мало у власних традиціях існування общинного господарювання ³. Калейдоскопічна зміна політичних режимів стимулювала розвиток зневіри селян у міцності політичної влади. Більшовицька політика відштовхувала своїм «чорним переділом» і «надзвичайними методами». Крім цього цілком логічною можна вважати неприязнь селян до будь-яких збройних формувань, що приходили на їхні землі, і починали проведення масових реквізицій і мобілізацій.

¹ Киевская жизнь - 1919 - №47 – С.1

² Шпак Ю.Г. Місце аграрного питання в політичній боротьбі на Півдні України у 1919 році. Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/chernomlitopis/8/17.pdf/>.

³ Каплунова А.Г. Социально-экономическая политика белого движения в условиях Гражданской войны. Афтореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / Курск, 1998. – С.21

Таким чином в результаті зазначених факторів на південних українських землях зростає роль махновського повстанського руху.

Постать Н. Махна можна без перебільшення назвати однією з найбільш суперечливих осіб 1917 – 1920 років. Авторитет цього народного ватажка був беззаперечним в середовищі селян південних українських територій. Цей факт підтверджується значною кількістю добровольців, що вступали в повстанські загони¹. Основний парадокс ідеології махновського руху полягав в тому, що підтримуючи радянську владу на українських землях, він в той же час доволі скептично ставився до більшовицького режиму². Але останній факт не завадив йому вступити з власним військом до лав Червоної армії. Авторитету в середовищі більшовицького командування було досягнуто через вбивство отамана Григор'єва³.

Потужні військові з'єднання махновців стали чи не найголовнішим ворогом денікінського режиму влітку 1919 року. Під час позиційної боротьби на півдні українських земель радянське командування поставило перед Українською групою військ Південного фронту завдання розбити денікінців, що займали Крим і вели наступ на нижньому Дніпрі. Кінцевою метою повинен був стати контроль над територіями до Маріуполя включно⁴. Але поставлене завдання виконати було не під силу. Денікінські війська розгромили 12-ту і 14-ту червоні армії. Білогвардійські частини під проводом генерала Май-Маєвського утримували Знаменку, а 3-й окремий армійський корпус генерала Шиллінга розвинув наступ на Херсон, Миколаїв і Одесу⁵. Червоні частини опинилися в дуже скрутному становищі. Власне в цій ситуації і проявились основні бойові якості Н. Махна і його повстанців.

¹ Коваль Р. Повстанці Катеринославщини в боротьбі за Україну. Режим доступу: <http://www.ukrlife.org/main/evshan/zhnyva48.htm/>.

² Там само – Режим доступу: <http://www.ukrlife.org/main/evshan/zhnyva48.htm/>.

³ Федоровський Ю.Р. Повстанський рух на Донбасі та Махно: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – С.22

⁴ Капустян Г. Селянський повстанський рух півдня України в контексті Української революції 1917 – 1921 рр. / Г. Капустян // Визвольні змагання 1917 – 1921 рр. - №16 – С. 97

⁵ Шкуро А.Г. Гражданская война в России: записки белого партизана / А.Г. Шкуро. – М., 2004. – С. 109

Було оголошено про створення Повстанської армії. Формування величезних загонів, як вважає дехто з істориків, було спрямоване на боротьбу з білогвардійцями, і в той же час з більшовиками. Подібне судження було характерним і для пізнішої радянської пропаганди¹. Але ряд фактів свідчить про небажання Н. Махна вступати на даному етапі в боротьбу з Червоною армією. Це й уникання прямих сутичок з регулярними більшовицькими частинами, і завершення вимушених зіткнень «малою кров'ю», та ін.². На середину серпня 1919 року реальною стала загроза оточення частин Червоної армії на півдні українських земель. Більшовицьке командування видало директиву, що вимагала від військових перехід до партизанської боротьби в оточенні. Але незважаючи на наказ Червона армія розпочала відступ з вказаних територій. Характерним є те що певна кількість червоноармійців поповнювала ряди махновських повстанців, що й очолили партизанську боротьбу на окупованих територіях. В даному епізоді можна розгледіти певне національне забарвлення в середовищі махновського руху, що було дуже не виразним на протязі всього його існування. Незважаючи на анархізм і прихильність до соціалістичних гасел в ідеології Н. Махна спостерігається і національна прив'язка, а саме – боротьба за Українську радянську соціалістичну республіку. Певна група істориків вбачає в цьому власне один із варіантів реалізації політичного розвитку українських земель в даний період³. Поряд з цим, в період денікінської окупації українських земель змінюється і загальний образ людської маси повстанських загонів Н. Махна. Перш за все значно зменшується більшовицький елемент, так як загони Червоної армії вийшли з підпорядкування «гуляйпільського батька». В серпні 1919 року відбувається значний притік українських селян, що були невдоволені реставрацією поміщицького землеволодіння.

¹ Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К., 1992. –

² Голованов В. Батька Махно, или оборотень Гражданской войны. / В. Голованов // Литературная газета. - № 6. – С. 21

³ Аршинов П.А. История махновского движения (1918-1921). Режим доступа:

<http://avtonom.org/old/lib/theory/makhno/hist.html><http://www.makhno.ru/lit/Arshinov/01.php>.

Поряд з цим ряди повстанців поповнювались певною кількістю бійців з армії УНР петлюрівськими отаманами, що були незадоволені пасивністю С. Петлюри у боротьбі з денікінськими військами¹. Дехто з дослідників основну причину українізації повстанства, на даному етапі, пов'язує з територіальною приналежністю. Зокрема увага акцентується на тому, що власне на правобережній Катеринославщині відбувалось поєднання махновських гасел і самостійницьких українських². Таким чином наприкінці серпня відбувається певна українізація повстанського руху на чолі з Н. Махном³. Середина-кінець вересня 1919 року визначається, як період найбільшого успіху махновських з'єднань. Партизанські загони в цей час прорвали лінію денікінського фронту. Від Умані розпочався стрімкий рейд в тил білогвардійців. Успіх махновців був зумовлений вмілим поєднанням в бою кулеметних і кавалерійських загонів. Пройшовши через Кривий Ріг, Миколаїв, Олександрівськ, Токмак, Гуляй-Поле, Бердянськ махновці практично вийшли на напрямок, що вів до ставки А. Денікіна – Таганрогу. Для боротьби з противником білогвардійське командування було змушене зняти з більшовицького фронту Терську кінну дивізію із корпусу Шкуро, Донську кінну бригаду, і корпус генерала Слащева⁴. Таким чином повстанські загони Н. Махна відтягнули на себе значні сили білогвардійців, і поставили під контроль великі території, захопивши в листопаді 1919 року ще і Катеринослав. Але оцінюючи внесок махновського повстанського руху в боротьбу з денікінським режимом не можна бути однозначним. Не визначена політична орієнтація Н. Махна, як шкодила, так і грала на руку всім трьом військовим силам що змагались в 1919 році за владу в Україні. Так завдаючи дошкульних втрат денікінцям махновці в той же час дестабілізували ситуацію і в більшовицькому таборі. Маючи значний український елемент Н. Махно вважав Директорію і С. Петлюру своїми непримиримими ворогами.

¹ Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Т.3 / Петлюра С., 1999. – С. 320

² Лановенко В. Нестор Махно.

³ Волковинский В.Н. Махно и его крах / В.Н. Волковинский. – М., 1991. – С.178

⁴ Деникин А.И. Очерки русской смуты в 4-х томах. Т. 4 / А.И. Деникин – Берлин, 1921-1925. – С. 140

Армія Н. Махна була селянською за своєю суттю, хоча і мала в своєму складі велику кількість солдат і офіцерів регулярних військових частин. Зважаючи на це можна вважати, що махновський рух є однією з найголовніших сторінок боротьби українського селянства з денікінським режимом.

Поряд з широкомасштабною боротьбою армії Н. Махна з білогвардійськими військами, на півдні України виникає велика кількість повстанських осередків, що ставили за мету боротьбу з білогвардійцями. Так на Одещині базами повстанців були катакомби в районі сіл Куяльник, Усатово, Нерубайське. В зазначених місцях розміщувались друкарні, зброя, побутові речі¹. Важливо, що в регіоні настрої сільського населення не були монолітні. Так більшовики діяли не узгоджено з українськими соціалістами (борьбистами, боротьбистами), і лише на фоні загального ослаблення включили останніх до одеського ревкому.

Добре налагоджено було повстанську мережу на Херсонщині. В даному регіоні повстанські загони окремих сіл об'єднували зусилля, і через повітовий повстанський осередок налагоджували зв'язок з Червоною армією². Внаслідок активної більшовицької пропаганди авторитет РСЧА почав знову зростати³. Селяни йшли під гаслом «Хай живе радянська влада, геть золотопогонників!», і несли червоні прапори. В результаті заворушення було розгромлено білогвардійські установи⁴. Під розправу потрапили бюрократичні кола і новобранці, що через відсутність організації розбіглись. Характерною ознакою повстанського руху на Одещині й Херсонщині стала відсутність чітких національних ідей, що підтримувались селянством. Певною відмінністю відзначалось ставлення селян до білогвардійців на Донбасі.

¹ Шапорда В.А. Антиденікінський селянський повстанський рух на Одещині (серпень 1919 року- січень 1920 року)/В.А. Шапорда // Наукові праці – Історія. – Т.№48. - С.109.

² Шапорда В.А. Антиденікінський селянський повстанський рух на Херсонщині (серпень 1919 року- січень 1920 року)/В.А. Шапорда // Наукові праці – Історія. – Т.№37. - С. 135

³ Там само – С.136

⁴Коваль Р. Повстанці Катеринославщини в боротьбі за Україну. Режим доступу: <http://www.ukrlife.org/main/evshan/zhnyva48.htm/>.

Ще на початку 1919 року населення даного регіону не сприйняло заклики денікінців до загальноросійського єднання, і боротьби із «більшовицькою заразою». Один з офіцерів білогвардійської дивізії пояснював це тим, що населення даних територій не в повній мірі відчуло на собі всю жорстокість більшовицької влади, і тому сподівається на певні поліпшення¹. Але варто відзначити, що на більшовиків покладало надії переважно робітництво, серед селян популярністю користувались махновські і петлюрівські гасла².

Яскравим відображенням боротьби селян, що очолювалась українськими соціалістичними партіями є виступи у селах Висунське і Баштанка. В результаті повстання було утворено «селянські республіки». Варто відзначити, що мешканці вказаних сіл мали досвід повстанської боротьби в 1903-1905 роках проти поміщицького землеволодіння³. В 1918 році жителі Висунського і Баштанки виступили проти австро-німецьких військ. З метою здійснення оборони сіл було створено повстанський загін ім. Т.Г. Шевченка. Гасла що висувались повстанцями мали есерівське спрямування⁴. Тактика боротьби з регулярними військовими частинами була достатньо проста. Озброєні селяни займали оборону навколо населених пунктів і виснажували сили ворога відбиваючи його атаки, потім стрімко переходили в контрнаступ. Отриманий досвід боротьби став ключовим в антиденікінському русі селян Баштанки і Висунського. На відміну від інших селянських повстань, що відбувались по Україні, даний збройний виступ селян швидко подолав стихійну стадію і самоорганізувався. Свідченням якісної організації є створення управлінських формувань Висунської і Баштанської республік⁵, що виникли в результаті повстань наприкінці вересня – початку жовтня 1919 року. Уряд Висунської республіки очолив есер – боротьбист П.Тришевський.

¹ Волков С.В. Поход на Москву / С.В. Волков. – М.: Центрполиграф, 2004 – С.289

² Федоровський Ю.Р. Повстанський рух на Донбасі та Махно: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – С. 14

³ Котляр Ю.В. Висунська і Баштанська республіки / Ю.В. Котляр. – Миколаїв, 2010. – С. 44

⁴ Задунайський В. Організація та бойова діяльність українських повстанських формувань (1917 – 1921 рр.) / В. Задунайський // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 18. – 2009. – С.421

⁵ Котляр Ю.В. Висунська і Баштанська республіки. – С. 18

Також сюди входила певна кількість більшовиків. Крім уряду було створено раду оборони. Висунська республіка включила в себе близько 15 навколишніх сіл¹. Синхронно з висунським повстанням відбувся виступ селян в Баштанці. Тут також було створено штаб збройної боротьби, його очолили П.М. Тур та І.М. Тур. Варто відзначити, що хоч в ході обох повстань і висувались есерівські вимоги, але чіткої політичної забарвленості вони не мали. Це було спричинено тим, що організаційна верхівка повстання була доволі різношерстною. Сюди входили як есери-боротьбисти, так і більшовики з анархістами.

В ході боротьби з білогвардійцями повстанці відбили ряд атак на населені пункти і самі здійснили декілька бойових операцій. Зокрема було захоплено поїзд зі зброєю та боеприпасами, зруйновано залізничне полотно, знищено декілька білогвардійських загонів, що дислокувались у навколишніх хуторах. Але головними досягненнями баштанських і висунських повстанців слід вважати походи на Херсон і Миколаїв. Основним здобутком стало не стільки завдання втрат добровольцям, скільки моральне піднесення. В одному із донесень А. Денікіну звітувалось: «Селяни з презирством відносяться до Добровольчої армії і вважають, що вона недостатньо сильна, щоб підтримати свою владу¹». Широке розгортання повстанського руху змусило білогвардійське командування сконцентрувати значні сили на придушенні баштанського і висунського повстань. Дану місію було покладено на загін генерала Слащова. Під тиском білогвардійських військ повстанці змушені були відступити. Було прийнято рішення змінити форму боротьби. Замість тактики оборонного бою основна ставка робилась на раптові набіги невеликими партизанськими групами. Поряд з цим було зосереджено увагу на створенні власної кавалерії та забезпеченням вогнепальною зброєю.

¹Петриченко К.В. До питання про селянський повстанський рух у березні 1917 – серпні 1919 року у Київській губернії: поняття, періодизація, типологія, причини та наслідки / К.В. Петриченко // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2008 – С.67

Варто відзначити, що повстанцям вдалось налагодити відносини з єврейською колонією Ефінгар і заручитись підтримкою місцевого населення¹. Надалі бої з білогвардійцями відбувались поблизу вказаної колонії. Повстання продовжувалось до підходу регулярних частин Червоної армії.

Таким чином, повстання що відбулось у Висунському і Полтавці-Баштанці (повна назва села) протягом майже 5-ти місяців відтягувало значну кількість білогвардійських військ. Це в свою чергу полегшило військові дії більшовиків у зазначених районах. Характерно, що повстання починаючись під впливом українських есерів-боротьбистів, наприкінці отримало більшовицьке забарвлення. Це було обумовлено наступальними діями РСЧА в січні 1920 року². Крім цього пробільшовицького відтінку повстанню надає те що Баштанську й Висунську республіки було ліквідовано, а на їх території відновлено більшовицьку владу. Таким чином селяни ніби передали здобутки власної боротьби радянській владі.

Основною проблемою селянського повстанського руху 1919 року, що відбувався на території Миколаївщини і Херсонщини, було те що чітка організація повстанців суперечила загальному характеру селянських повстань. Організованість, що була запорукою успіху в боротьбі, дуже важко було зберегти в ході повстанського руху. Це зрештою й обумовило встановлення більшовицького контролю над повстанням.

Спалах широкомасштабного повстанського руху, спрямованого проти білогвардійців, не був притаманним тільки для південних українських земель. Густа мережа партизанських осередків була сформована на території Харківщини, Полтавщини, Київщини, Чернігівщини. З просуванням Добровольчої армії в напрямку Києва, в її тилу організовувались повстанські загони.

¹ Котляр Ю.В. Висунська і Баштанська республіки / Ю.В. Котляр. – Миколаїв, 2010. – С. 26

² Там само – С. 28

Основою для їх виникнення могли ставати червоноармійські частини, що не відійшли разом з більшовицькою армією на північ ¹. Більшовицьке партизанське підпілля розвинулось внаслідок контрнаступу РСЧА в серпні – вересні 1919 року. Так у Чугуївському повіті діяв партизанський загін Р. Махновця, С. Фурсова, в Ізюмському – Я. Павленка, та ін.². Характерною особливістю повстанських загонів на даній території була їх небагаточисельність (від десятків, до декількох сотень чоловік). Переважна більшість з них була створена більшовицьким підпіллям.

У прифронтовій смузі, на Чернігівщині і Сумщині, оперували здебільшого червоні партизанські відділи М. Кропив'янського, яким навіть вдалося наприкінці вересня захопити на короткий час Ніжин. У Кролевецькому повіті діяв організований з дезертирів більшовицьким підпіллям загін Афанасенка (1500 бійців)³. Основа бойових дій повстанців полягала в нападі на військові обози білогвардійців та зайняті ними села. Характерною ознакою всіх загонів була їхня мобільність, не прив'язаність до одного населеного пункту. Прикладом може слугувати вище згадане з'єднання Шуби, що діяло на Чернігівщині, Сумщині і Полтавщині. Складним є питання про політичну забарвленість антибілогвардійських повстань, що розгорнулись на Лівобережжі. Радянська історіографія трактує селянський повстанський рух спрямований проти денікінського режиму 1919 року, як пробільшовицький. Але варто відзначити, що дуже часто червоне підпілля зіштовхувалось з проблемами організації селянських загонів. Це було спричинено попередньою радянською політикою.

¹ Раковский Г.Н. В стане белых / Г.Н. Раковский. – Режим доступа: <http://www.dk1868.ru/history/rakovskiy.htm/>.

² Харьковщина в годы Гражданской войны и военной интервенции 1918 – 1920 гг.. Сборник документов и материалов / А.И. Бурик, Е.В. Дягилев, Н.К. Калюжная и др.; под ред. И.К. Рыбалки. – Харьков, 1973 – С.98

³ Гражданская война на Украине 1918-1920: в 3 т./Гл. редкол.: С.М. Короливский и др.. - Т.2: Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине. Май 1919 – февраль 1920 гг./ Отв. ред. С.М. Короливский. – К., 1967.– С. 331–332,

Унаслідок цього на початок осені 1919 року спостерігається зближення більшовицького підпілля із українськими лівими есерами, що мали певний вплив серед українського селянства¹

Окупація українських земель денікінськими військами спричинила спалахи селянської боротьби в Центральній Україні. Наявністю великої кількості дрібних повстанських загонів, характеризується повстанський рух на Полтавщині. Так влітку 1919 року в Пирятинському повіті діяв загін Стеценка, в Кременчуцькому – загони Даниленка і Попова². Вказані партизанські утворення мали в своєму складі від 30 до 50 чоловік. Дещо більшими були повстанські загони, що діяли в околицях Полтави. Так загони Кондратка й Скорякова вже мали більш ніж 300 осіб і декілька кулеметів³. Одне з найбільш боєздатних партизанських угруповань очолюване Шубою, діяло в районі Лохвиця – Ромни – Конотоп. В даний період на Лівобережжі набуває популярності і постать Н. Махна. Під махновськими гаслами утворюються великі повстанські частини. До таких, зокрема, належала 2-тисячна партизанська дивізія Бібіка, що наприкінці вересня 1919 р. перейшла з Чернігівщини на Полтавщину. Колишні червоноармійці, з яких складалася дивізія, називали себе анархокомуністами, мали чорні прапори і йшли на з'єднання з повстанською армією Н. Махна⁴. 30 вересня в бою під с.Проскурівка партизани розбили значний білогвардійський відділ. Водночас у Конотопському повіті на Чернігівщині діяв загін анархіста Губіна.

З великою силою повстанський рух розгорівся і на Київщині. Найбільша кількість збройних виступів проти білогвардійців припадає на осінь 1919 року⁵. Своєрідним підґрунтям для розвитку повстанського руху на цих територіях стало формування загонів вільного козацтва в 1917 році.

¹ Ковальчук М. Без переможців: повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А.Денікіна (1919 – лютий 1920 р.) / М. Ковальчук. – К., 2012. – С. 190

² Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.) / О.І. Ганжа. – К., 2008. – С. 22

³ Михайличенко Д.Ю. Селянський повстанський рух в Україні та проблема його політичної реалізації (січень - серпень 1919 р.) / Д.Ю. Михайличенко // Збірник наукових праць. Серія «Історія» та «Географія» - Вип. 9 – Харків, 2002. – С. 4

⁴ Кин Д. Повстанческое движение против денкинской на Украине // Летопись революции. – 1926. – № 3–4 (18–19). – С. 81.

⁵ Гончар М.В. Селянський повстанський рух на півдні України (1918-1921 рр.) / М.В. Гончар. – К., 2007. – С. 42

Дана організація дуже швидко переросла в органи народної міліції. Але розвиток цих воєнізованих формувань залежав насамперед від історичної ситуації. Їх виникнення та організація то бурхливо розвивались, то затухали. Характерною ознакою загонів вільного козацтва є їх зв'язок з народними масами¹. Таким чином розвиток даного явища став своєрідною організаційною базою для майбутніх селянських виступів, що були спрямовані проти білогвардійців і більшовиків. Повстанський рух проти денікінського режиму, восени 1919 року, найбільше охопив Черкаський, Звенигородський, Чигиринський повіти². Повстанські загони, що діяли в різних частинах Київщини характеризуються значною чисельністю. Кількість повстанців в загоні іноді досягала кількох тисяч. Суперечливим залишається питання взаємодії селянського повстанського руху Київщини з частинами армії УНР. Дехто з істориків акцентує увагу на невдалих спробах української військової верхівки встановити контроль над повстанцями³. Але наявність серед очільників селянських збройних загонів представників офіцерсько-старшинського складу армії УНР, може свідчити про безпосередній зв'язок повстанців з регулярними військом. Настрої селянства стосовно української армії змінювались в результаті деструктивних явищ спровокованих Добровольчою армією на окупованих територіях. Одним з найбільш широких за розмахом повстань що спалахнули на даній території був селянський виступ під проводом отамана Зеленого (Д. Терпила). До безпосереднього зіткнення з білогвардійцями повстанці очолювані цим «народним ватажком» вели запеклу боротьбу з більшовицькими частинами. Центром антибільшовицького повстання стали околиці села Трипілля. Керівництво Червоної армії сконцентрувало значні сили для придушення осередку народного невдоволення.

¹ Коваль Р. Отаман Зелений: історичний нарис / Р. Коваль. – Вінниця, 2008. – С. 76

² Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння / М. Ковальчук. – К., 2006. – С. 376

³ Бойко О.Д. Нариси історії української революції. Кн.2 / В.Ф. Верстюк (керівник), В.І. Головченко, Г.Г.Єфіменко, та ін. – К., 2012. – С. 87

Після тривалого опору Зелений разом з повстанцями відступили на південь з метою об'єднатися з армією УНР, що наступала з Поділля.

Протиріччя між військовим командуванням Директорії та отаманом Зеленим проявились під час наступу білогвардійських військ. Сподіваючись на підтримку Антанти, С. Петлюра до останнього намагався зберігати нейтралітет у відносинах з денікінцями. Така поведінка вищого керівництва йшла в розріз з настроями селянства, що масово повставало проти Добровольчої армії. Військове командування УНР, не допускаючи конфронтації регулярних українських частин з білогвардійцями, прагнуло активізувати селянський повстанський рух проти денікінського режиму¹. Це було обумовлено відносинами з Антантою, перед якою селянський повстанський рух представлявся, як стихійний, тобто не контрольований керівництвом УНР.

Таким чином на фоні відступу армії УНР, та її уникання сутичок із білогвардійцями, повстанська боротьба очолена Д. Терпилом (Зеленим) викликала значну підтримку серед народних мас. Підтвердженням цьому може слугувати урочиста зустріч населенням отамана Зеленого в Кам'янці-Подільському, під час його приїзду до С. Петлюри. В інтерв'ю газеті «Українська громада» Д. Терпило заявив: «Не дивлячись на те, що війська Директорії утримуються від сутичок з денікінцями, ми, повстанці, цілком свідомо б'ємось з ними²». Таким чином опір, що його здійснювали Добровольчій армії повстанські загони, дуже важко узгоджувався з діями регулярної армії УНР. Деякі історики вважають, що на даному етапі боротьбі селянський рух на Київщині був більш небезпечним для білогвардійців ніж війська Директорії³. Боездатність війська Зеленого, значною мірою, була обумовлена добре організованою обороною районів, що були охоплені повстанням. Цьому сприяли і географічні умови. Маючи в себе правий високий берег Дніпра. Зелений, з одного боку, забезпечив себе від нападів з

¹ Петриченко М. «Самостійник» отаман Зелений / М. Петриченко // Культура і життя - №46 – 1990. – С.123

² Коваль Р.М. Отаман Зелений / Р.М. Коваль. – К. – Вінниця, 2008. – С. 45

³ Там само – С.33

Лівобережжя, а з другого – припинив переправу через Дніпро, що саме в цьому місці звужується, а з боку залізниці «зеленівський» район охороняла сила озброєних повстанців. Провівши мобілізацію, Зелений поширив свій вплив і на лівий берег Дніпра (на Переяславський та Золотоноський повіти на Полтавщині), а так само й на сусідні повіти Київщини. Сили Зеленого виростили до 30 – 35 тисяч повстанців¹. Отже можна відзначити формування вже цілої народної армії, що дієво протистояла спочатку більшовикам а потім білогвардійцям. Характерною рисою селянської боротьби під проводом Зеленого, була проукраїнська спрямованість. Цей факт вирізняє дану сторінку повстанського руху в загальному середовищі селянських повстань 1919 року. Зокрема, у вищезгаданому інтерв'ю Д. Терпило називав свій рух проявом всенародного невдоволення. Тобто вже можемо бачити вихід за регіональні рамки повстанського руху. Повстанці Зеленого називали себе козаками, що можна вважати, як відлунням давніх українських традицій, так і впливом існування «Вільного козацтва» на даних територіях.

Боротьбу селян на чолі з Д. Терпилом проти денікінського режиму, можна розглядати, як яскраву сторінку повстанського руху, що стояв на проукраїнських позиціях. Створення цілої повстанської армії надавало значну перевагу армії УНР в боротьбі з білогвардійцями. Повстанці змушені були виконувати не притаманні їм функції, а саме воювати з регулярними військовими частинами у відкритому бою. Яскравим прикладом цьому є зіткнення з 2-ою Терською пластунською бригадою, яка убезпечивши себе від української армії демаркаційною лінією, почала атакувати загони отамана Зеленого, отримавши від командуючого корпусом наказ очистити район Білої Церкви й Трипілля від повстанців². Така тактика боротьби, обумовлювалась розпорядженнями командування армії УНР, що прагнуло використати повстанців у прямих бойових зіткненнях з білогвардійцями. Слабка взаємодія повстанців із регулярною армією, невміння військового

¹ Чикаленко Є. Щоденник, Т.2 / Є. Чикаленко. – К., 2002. – С. 391.

² Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух на Київщині 1917-1923 / В.М. Щербатюк // Методологія. Історіографія. Джерелознавство. – С. 192

командування УНР використовувати методи партизанської боротьби є одним із недоліків, що зменшували ефективність бойових дій проукраїнських сил з Добровольчою армією.

2.3. Організація більшовицького підпілля для боротьби з денікінським режимом на українських землях в 1919 році. Боротьбу мас прагнули очолити різні політичні сили. Значною мірою це вдавалося більшовикам, які завдяки чітко налагодженій організації змогли налагодити ефективну підпільну мережу. Метою більшовиків була дезорганізація тилових комунікацій Добровольчої армії, що активно розвивала наступ на Москву, позбавлення її резервів і ресурсів, які могли бути використані на українських землях для підтримки цього наступу.

На початку липня 1919 року в Кременчуці було створено Зафронтове бюро ЦК КП(б)У. Його завданням було створення і керівництво діяльністю підпільних більшовицьких організацій у районі денікінської окупації¹. З відступом радянських військ воно переміщувалося в інші міста. На чолі бюро стояв С. В. Косіор, до його складу входили А. С. Бубнов, В. П. Затонський, Ф. Я. Кон, Ю. М. Коцюбинський, Р. Б. Фарбман та інші, переважно — більшовицькі революціонери з великим досвідом нелегальної роботи².

Зафронтбюро направляло в підпільні організації досвідчених партійних і військових працівників (усього було направлено не менше 1400 чоловік), постачало підпільників агітаційною літературою та технічними засобами для її випуску, фальшивими документами, грошима. В контакт з командуванням Червоної армії воно координувало диверсійні операції. Масштаби його діяльності поширилися на всю Україну. Йому вдалося створити або налагодити постійний зв'язок з уже існуючими 108 підпільними комітетами КП(б)У.

Восени в Україні діяли сотні селянських за складом партизанських загонів. У них налічувалося щонайменше 100 тис. бійців.

¹ Агуреев К.В. Разгром белогвардейских войск Деникина / К.В. Агуреев. – М., 1961. – С. 35.

² Гаврин Д.А. Наступление вооруженных сил Юга России на Москву и советско-польская война в 1919 году / Д.А. Гаврин // Вестник Томского ГПУ. – 2009. - № 5. – С. 150.

У радянських за орієнтацією загонах впливом користувалися не тільки більшовики, а й боротьбисти, іноді борбисти¹. Партизани звільняли від білогвардійців, хоча й ненадовго, навіть такі великі міста, як Новомосковськ (тричі), Полтаву (двічі), Єлисаветград, Кременчук.

У липні військовий відділ ЦК КП(б)У створив центр по керівництву радянським повстансько-партизанським рухом — Головний штаб і Реввійськраду повстанських військ Лівобережжя². Вона частково поширювала свій вплив на Правобережжя і південні райони. Вважаючи, що повстанці, які вели боротьбу з денікінцями під іншими прапорами, були корисними, Реввійськрада таємною директивою дозволила укладати з ними угоди, але тільки військові, а не політичні³. Одночасно рекомендувалося надсилати в них агітаторів або вливати цілі загони з перевірених людей, не спиняючись, у разі необхідності визволити революційних повстанців з-під впливу авантюристів-отаманів, перед цілковитою ліквідацією силою зброї штабів цих отаманів і самих отаманів». Якщо цих заходів було недостатньо, в дію вступала інша директива: «загони, які не визнають і не підкоряються командуванню Реввійськради і її штабу, розглядатимуться як ворожі і з ними вестиметься боротьба нарівні з денікінцями. Отже, діяв сумнозвісний принцип: «хто не з нами, той проти нас». Питання про владу для більшовиків важило більше, ніж звільнення України від білогвардійської навали⁴.

Головштаб почав зводити радянські партизанські загони у великі з'єднання типу полків і бригад регулярної армії. Новомосковський загін налічував понад 3 тис, Полтавський — 4 тис, а загін, що діяв в Олександрійському повіті, — 6 тис бійців. У вересні, коли Денікін захопив Курськ, Головний штаб і Реввійськрада повстансько-партизанських військ

¹ Феденко П. Повстання нації / П. Феденко // Збірник С. Петлюри (1879 – 1926 рр.). – К., 1992. – С. 99.

² Бондаренко О.Г. Роздоріжжя / О.Г. Бондаренко. – К., 2013. – С. 276.

³ Верстюк В. Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918 - 1921) / В.Ф. Верстюк. – К., 1991. – С. 230.

⁴ Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918-1919 годы. Очерк о большевиках, и крестьянских движениях / А. Грациози. – М., 1997. – С. 74

віддали наказ про максимальне посилення в проведенні бойових операцій, особливо на залізницях¹. А. Денікін направив на Катеринославщину одні з найбоєздатніших частин — кавалерійську дивізію генерала А. Г. Шкуро і Другу Донську козачу дивізію. Вони зустріли достойного противника і вели тривалі бої з перемінним успіхом.

Таким чином основна увага більшовицького підпілля була зосереджена на дестабілізації денікінського тилу, шляхом диверсійної діяльності. Паралельно більшовицьким військовим керівництвом проводилась робота по організації селянських партизанських загонів, і встановленню контролю за існуючими повстанськими осередками і частинами.

2.4. Опір робітників українських земель встановленню денікінського режиму. Поряд із селянським повстанським рухом супротив денікінському режиму чинився і в містах. З приходом добровольчої армії серед різних верств міського населення не було однозначного ставлення до денікінського режиму, як альтернативної політичної сили. Подібно до настроїв, що переважали в сільській місцевості, жителі міст також сподівались на кращі зміни з приходом нової влади. Але в результаті політики денікінського уряду, ставлення міського населення до Добровольчої армії стало суттєво погіршуватись. Значного удару по престижу білогвардійців завдавали арешти робітників, що були прихильниками більшовиків, чи співробітничали із радянською владою. Даний фактор появився в Одесі під час виступу Кірсти перед робітниками. Йому не вдалось закінчити промову, і під вимоги звільнення ув'язнених він покинув трибуну. Схожою ситуація була і в Харкові, де було викрито декілька радянських організацій і груп, що намагались організувати в ревко². Вказані організації мали в своєму розпорядженні величезні кошти, які було вилучено білогвардійською поліцією³. Всі члени більшовицьких установ були заарештовані.

¹ Агуреев К.В. Разгром белогвардейских войск Деникина / К.В. Агуреев. – М., 1961. – С. 87

² Соколов К.Н. Правление генерала Деникина (из воспоминаний). / К.Н. Соколов. – София. – 1921. – С.58

³ Там само – С. 67

Харківський пролетаріат активно включився в підпільну боротьбу проти білогвардійців. Робітники вступали, як до більшовицького так і до есерівського та самостійницького підпілля¹. Переслідування і терор стимулювали робітників до взаємодії із підпільними радянськими установами і продовження боротьби з денікінцями². Потрібно відзначити, що настрої в робітничому середовищі формувались не тільки на основі пропаганди й агітації. Основними факторами, що впливали на ставлення населення до нової влади, було налагодження економічної ситуації, робочі місця, демократизація умов праці³. З приходом денікінського уряду в даних питаннях намітилось певна стабілізація, але згодом ситуація погіршилась. Це було обумовлено як репресивною системою денікінського режиму, щодо робітничого прошарку так і загальною економічною ситуацією⁴.

Про двояке ставлення денікінського уряду до робітників може свідчити нарада, що відбулася у вересні 1919 року в Таганрозі, і була присвячена робітничому питанню. Сюди ж було запрошено і представників від пролетаріату. Але їм фактично не була надана можливість висловити свою думку по даному питанню, в результаті чого робітники залишили засідання⁵.

Вже у жовтні 1919 року відносини між Білим рухом і міським пролетаріатом помітно загострюються. Напруження взаємовідносин знайшло своє відображення в подіях, що відбулись 7 листопада в Харкові. В річницю петроградського перевороту в місті пройшов масовий страйк робітників. На колону протестуючих, що йшла вигукуючи більшовицькі лозунги, було кинуто білогвардійську кавалерію. Відбулось зіткнення в результаті якого загинула велика кількість цивільного населення, а в місті почалися масові арешти й переслідування. Наступного дня страйкарів силою змусили стати до роботи.

¹ Гражданская война на Украине 1918-1920: в 3 т. / Гл. редкол.: С.М. Королевский и др. - Т.2: Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине. Май 1919 – февраль 1920 гг./ Отв. ред. С.М. Королевский. – К., 1967. - С.465

² Иоффе Г. Генерал Деникин: «...Народ с низу до верху пал так низко...». Режим доступа: <http://www.nkj.ru/archive/articles/781/>.

³ Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Том 3. Рік 1919 / В.Ф. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2010 – С.39

⁴ Деникин А.И. Очерки русской смуты. Т.3. Белое движение и борьба Добровольческой армии. – С.115

⁵ Гражданская война на Украине 1918-1920: в 3 т, Т.2 - С.443

Частина з них втекла, робітники паровозобудівного і машинобудівного заводів до роботи ставати відмовились. Ще в жовтні 1919 року було проведено ряд заходів, які супроводжувались масовими арештами і розстрілами. Таким чином влада трималась суто на силових засобах, що не могли забезпечити її довготривалість. На території всієї Харківської губернії було оголошено загальну мобілізацію, на неї ніхто не з'явився, хоча покаранням за неявку був розстріл¹. Як бачимо мобілізація в Добровольчу армію по містах була аналогічною сільській.

В переважній більшості люди які ухилялись від служби в ЗСПР, не обов'язково переходили в стан більшовиків. Свідчення про це можемо дістати зі зведення петлюрівської розвідки. В ній зазначалось, що в таких містах, як Харків, Полтава оголошено мобілізацію, яка не користується популярністю у населення. На Черкащині, Київщині, Полтавщині населення масово втікає до повстанців. В містах велику роль здійснює денікінська контррозвідка². Внаслідок зростання соціального невдоволення денікінським режимом у містах, значно активізується діяльність більшовицького підпілля. Організацію більшовицького партизанського руху в середовищі робітників очолило Зафронтбюро ЦК КП (б)У. Формування робітничих повстанських загонів найбільш поширилось в Харкові та містах Донбасу. Основним завданням, що ставилось перед партизанами, було відрізати денікінським військам шляхи відступу на Дон, захоплювати і утримувати залізниці, та ін.³.

Важливою рисою робітничого антиденікінського руху була його тісна взаємодія з частинами РСЧА. Прикладом самостійної боротьби пролетаріату з білогвардійцями, є оборона Луганська місцевими робітниками від наступаючих частин генерала Шкуро. Центром створення робітничого полку став завод Гартмана. Оборона міста тривала близько 8-ми днів, але в результаті білогвардійцям вдалось прорвати оборону і увійти в Луганськ⁴.

¹ Там само - С. 484

² Там само С. 479

³ Гуржій І.О. Історія робітничого класу Української РСР, Т.2 / І.О. Гуржій, Г. Д. Діденко, С.М. Сирцова. – К., 1967. – С.81.

⁴ Там само – С. 79

Поряд із збройною боротьбою партизанських загонів, що очолювались більшовицьким керівництвом, восени 1919 року набувала розмаху хвиля робітничих протестів в крупних промислових містах України. В жовтні 1919 року двічі страйкували робітники найбільших заводів Харкова, відмовляючись виконувати замовлення денікінського уряду¹. Значні за своїм розмахом страйки спалахнули в Єнакієвському, Макіївському, Горлівському, Успенському районах Донеччини². Робітничі страйки і партизанський рух в містах змусили білогвардійське командування виділити значну кількість військ на чолі з генералом Ревішиним, для боротьби на внутрішньому фронті³. Більшовицький партизанський рух поширювався також і на теренах південної та центральної України, хоч тут він і не був таким масовим як на Харківщині і Донбасі. Так на Катеринославщині, в Лозово-Синельниківському районі на початку жовтня діяло понад 35 тисяч партизан. Кілька тисяч нараховувалось в 12 загонах підпорядкованих Київському губревкому.

Таким чином для більшовицького партизанського руху притаманні певні спільні риси, а саме: орієнтація на пролетаріат, взаємодія з Червоною армією, прив'язаність до певного міста (відсутність мобільності). В переважній більшості робітничі виступи припадають на осінь 1919 року, причиною цьому є як початок кризи в середовищі білогвардійців, так і певних успіхів більшовиків на фронтах.

2.5. Спротив української інтелігенції денікінському режимові на українських землях. Своєрідним було ставлення культурно-освітніх мас українських міст до білогвардійців. Після численних більшовицьких розстрілів і переслідувань, денікінський режим сприймався ліберально-демократична течія. Але поряд з цим, період перебування Добровольчої армії в містах ознаменовано масовими міграціями культурних і освітніх мас. Часто виїзжаючи, люди забирали не тільки власні речі, але й багато

¹ Супруненко М.І. Боротьба трудящих України проти денікінщини. / М.І. Супруненко – К., 1979 – С.130

² Там само – С. 297

³ Агурев К.В. Разгром белогвардейских войск Деникина / К.В. Агурев. – М., 1961. – С. 28

цінностей державного значення, в тому числі й коштів з державних установ. В спогадах одного із учасників корпусу Добровольчої армії, що знаходився в Києві, знаходимо свідчення про подібні явища: «В один із днів стало відомо, що сам український комендант музею втік із звільненим генералом Волховським і з 400 тисячами державних грошей¹». Негативна політика білогвардійців стосовно українства завдавала значної шкоди українському культурному і національному життю. Але поряд з цим, позитивним моментом стає процес консолідації української культурної, наукової еліти з метою збереження свого існування. Прикладом такого гуртування національного життя може слугувати створення комітету об'єднаних громадських організацій в Києві. Головною метою був захист українських культурних цінностей, а також налагодження контактів з західноукраїнською інтелігенцією. Діяльність даної установи обмежувалась колом культурно-освітніх питань. Фактично на ентузіазмі, без державної підтримки існували в цей час такі наукові установи, як Українська академія наук, Український геологічний комітет, Українське наукове товариство, та ін..

З огляду на жорсткі заходи, які застосовувались денікінським урядом відносно української інтелігенції, представники останньої намагались об'єднуватись. Для цього використовувались різноманітні заходи присвячені річницям, ювілеям, корпоративам, тощо. Отже, консолідація та «виживання» в умовах денікінщини, поряд із підпільною діяльністю та силовим спротивом, були одним із варіантів реакції населення на білогвардійський режим.

Одним з варіантів спротиву українського населення освітній політиці Денікіна став всеукраїнський рух за допомогу школі, що супроводжувався мітингами, збором коштів, наданням приміщень, та ін.. Допомогу надавали, як окремі громадяни так і кооперативи. Активну підтримку школи здійснювала українська преса. Зокрема газета «Слово» публікувала

¹ Гуль Р.Б. Киевская эпопея/Р.Б. Гуль. – Режим доступа: http://www.xx13.ru/belie/guhl_kiev.htm/. Доступ – 06.03.2014 г.

звернення до українського населення, закликаючи допомогти хоча б невеликими коштами українській освіті.

Таким чином внутрішня політика денікінського уряду на захоплених територіях обумовила розгортання широкої боротьби. Селянський повстанський рух відстоював власні соціальні інтереси. Це яскраво відображається через політичну невизначеність різних повстанських загонів. Лише в окремих випадках селянська боротьба мала певні ознаки національного забарвлення, що зумовлювалось історичною традицією або зв'язком з армією УНР. Виникаючи в різних частинах України повстанські осередки діяли автономно один від одного. Але в той же час розгортання повстанського руху проти денікінського режиму можна розглядати, як внутрішній фронт боротьби українського населення, що діяв незалежно від армії Директорії, хоч частково і був з нею пов'язаний. Супротив денікінському режиму в містах мав про більшовицький характер, і був представлений боротьбою робітників, що очолювалась радянським керівництвом. Інша частина міського населення – інтелігенція (проукраїнська) не могла протиставити ніякого суттєвого опору політиці денікінського уряду, і змушена була шукати шляхи до виживання в нових умовах.

ВИСНОВКИ

Події 1919 року на українських землях, увійшли в історію, як період найгострішого протистояння різних політичних режимів і військових сил. Однією з політичних сил, що боролися за владу був загальноросійський білий рух.

Зі збільшенням військового потенціалу і поширенням політичного впливу білого руху, в 1918 року створено Збройні сили Півдня Росії (ЗСПР). Головнокомандувачем стає А. Денікін. Станом на 1919 рік до ЗСПР входили Кавказька армія П. Врангеля, Донська армія генерала В. Сидоріна і Добровольча – на чолі з генералом В. Май-Маєвським. Власне остання – розвиває свій наступ на українських землях. На протязі весни-літа 1919 року під владою ЗСПР опинилися території Південної, Лівобережної України, частини Правобережжя. 31 серпня, витіснивши війська Української Народної Республіки, білогвардійці увійшли до Києва.

Ще на початку формування, ключовим положенням білого руху був принцип «невизначеності наперед». Військові лідери, на початку становлення білого руху, відкидали гасла, що стосувались, підтримки якоїсь із загальноросійських політичних сил, проведення політичних і територіальних реформ. Головним завданням вважалося відновлення державного устрою, що існував до жовтневого перевороту більшовиків у Петрограді. Але з розширенням ареалу білого руху концепції почали змінюватись. При установленні влади на українських землях, денікінський уряд був змушений пропонувати власні напрямки розв'язання ключових економічних, соціальних, національних проблем. Питання окремого політичного режиму в Україні не розглядалось. Дана територія повинна була увійти в склад єдиної Російської держави. Українська народна республіка не сприймалась білогвардійцями, як законне формування, влада Директорії не визнавалась.

Одним з найголовніших питань, від якого залежала популярність денікінського уряду, було проведення реформи на селі. Для розробки аграрного законопроекту, було створено декілька комісій. Основними принципами, що лежали в основі їх діяльності, було урегулювання конфлікту інтересів серед селян, забезпечення права приватної власності, підвищення рентабельності сільських наділів. Але розробка даного проекту наštтовхнулась на протистояння з боку поміщиків, що виступали за високу викупну ціну. Крім цього проведення аграрної реформи не носило характеру першочерговості, її втілення передбачалось після закінчення Громадянської війни. Продовольча криза, примусові реквізиції майна і мобілізація населення до Добровольчої армії відшттовхнули українське селянство від білогвардійської аграрної доктрини.

Важливий аспект, що обумовлював кризу українського сільського господарства, був закладений в середині аграрного проекту денікінського уряду. В ході реалізації даної програми, головною структурною одиницею українського села повинно було стати фермерське господарство. Великі земельні володіння на селі мали бути ліквідовані, виробництво й торгівля повністю переведено на ринкові відносини.

Новоутворений прошарок середнього селянства повинен був стати головною опорою аграрного життя на українських землях. Проблематичність втілення даного проекту в життя була закладена в декількох головних причинах. По-перше значним було майнове розмежування між крупними землевласниками і малоземельними селянськими господарствами, по-друге формування ринкових відносин на селі потребувало втягнення в даний процес значних ресурсів і державних інвестицій, для створення конкурентоздатності виробництва, по-третє формування фермерського типу господарювання потребувало значного часу, що було важко здійснити з огляду на загострення ситуації на селі. Поряд з цим денікінський уряд не зміг ефективно налагодити систему контролю за земельними відносинами, що призводило до значного самоуправства поміщиків і сприяло падінню

авторитету білого режиму. Важливу роль відіграв військовий характер білогвардійської влади, що займалась, в переважній більшості, воєнними справами, не переймаючись соціальною політикою. Внаслідок цього, руху серед сільського населення денікінський уряд підтримки не отримав.

Рядом прорахунків відзначається спроба білогвардійців вирішити робітниче питання. Головні проблемні аспекти даного завдання полягали у специфіці вказаного соціального прошарку. Від політичних настроїв робітничого населення залежала того чи іншого режиму у міській місцевості. Такі промислові центри, як Катеринослав, Харків, Донецький басейн, посідали важливе місце в економічному житті Російської держави. Тому встановлення контролю над даними регіонами було ключовим завданням будь-якої політичної сили. Значний вплив на робітничий прошарок українських міст здійснила більшовицька пропаганда. Але практична діяльність більшовиків, певною мірою, призвела до популяризації білогвардійства в робітничому середовищі, або, в крайньому разі, до нейтрального ставлення робітників до денікінського уряду. Головними гаслами, якого були: забезпечення восьмигодинного робочого дня, охорона праці, забезпечення соціальних прав робітників, стабільна заробітна плата, та ін... Але здійснення проголошених лозунгів нагтовхувалось на протидію підприємців, що були однією з основних суспільних груп, які формували соціальну базу денікінського режиму. Замість безпосереднього впливу на робітниче середовище, основна ставка при вирішенні робітничого питання робилась на створення лояльних до білого режиму профспілок. Це явище отримало назву «кірстовщини» . Денікінським урядом було схвалено програму заходів щодо лібералізації праці. Але на заваді реформування стали, як соціально економічні умови (більшість підприємців намагались продати свою власність), так і протидія капіталістичного прошарку, що не бажав обмеження власних прав. Крім цього антагонізм між робітниками і білогвардійцями посилювався рядом репресій, що їх проводили денікінці в процесі боротьби з більшовицьким підпіллям. Варто відзначити, що

загостренню відносин білогвардійців з робітниками сприяла невдала промислова політика денікінського уряду. Нездатність стабілізувати економічну ситуацію, призводила до банкрутства окремих підприємств. Дана тенденція, в свою чергу призводила до продажу підприємств, закриття фабрик, заводів. В результаті велика кількість людей ставала безробітними, що створювало додаткову базу для більшовицької агітації.

Певними особливостями відзначалась і національна політика денікінського уряду. Не визнавши української влади, білогвардійці, до певного часу, не заперечували права українців на культурне самовизначення. Але на протязі існування білого режиму в Україні, велась «неоголошена війна» проти всього українського. Перш за все це стосується культурної і освітньої сфери.

Негативною сторінкою національної політики денікінського уряду стали єврейські погроми. Дане явище пов'язане як з деструктивними процесами, що відбувались в середовищі рядових добровольців, так і ідеологічними закликами політичних діячів, наприклад В. Шульгіна.

Варто відзначити, що білий терор формально засуджувався А. Денікіним, але конкретних і цілеспрямованих засобів боротьби з цим явищем не проводилось. Білий терор пов'язаний в першу чергу з наростанням кризових явищ в білогвардійському середовищі. Це було пов'язано з падінням моралі в середовищі добровольців, що внаслідок широких мобілізацій втрачали зв'язок з офіцерською ідеологією. Не могли не позначитись на психології бійців і тривалі військові дії. Ці фактори провокували кризу білого режиму на українських землях.

Внаслідок зазначених прорахунків денікінського уряду, активно розвивається антибілогвардійське підпілля. Значного поширення набуває селянський повстанський рух. Велика кількість соціальних виступів охоплює південні українські землі, де діють загони Н. Махна, утворюються «селянські республіки». Поширення селянського невдоволення на даній території обумовлено специфікою регіону. Населення Півдня України мало схильність

до фермерського типу господарювання. Сільськогосподарська продукція була основою розвитку ринкових відносин в даному регіоні. Це стало однією з причин не сприйняття заможним селянством білогвардійських гасел. Значними за масштабами і кількістю були селянські виступи на півночі і в центрі України. Характерно, що більшість селянських повстань, що були спрямовані проти денікінського режиму, проходили під суто соціальними гаслами.

Важливим прорахунком білого командування було небажання встановлювати союз з УНР, і вести спільні бойові дії проти більшовиків. Причиною цьому, було небажання відходити від власних ідеологічних догм, невміння аналізувати зміну геополітичної ситуації.

Таким чином війна на два фронти, повстанський рух, відсутність ідеологічних союзників, внутрішні кризові явища обумовили поразку денікінського режиму на українських землях в 1919 році.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Бермонт-Авалов П.Р. Документы и воспоминания. Режим доступа - <http://www.belrussia.ru/page-id-51.html>.
2. Богаевский, Витковский, Головин, и др. Генерал Кутепов. Сборник статей / Богаевский, Витковский, Головин, и др. – Париж: Издание комитета имени генерала Кутепова, 1934. – 181 с.
3. Ваврик В.Р. Карпатороссы в Корниловском походе / В.Р. Ваврик. – Львов: Издательство Ставропигийского института, 1924. – 40 с.
4. Винниченко В. Щоденник. Т.1: 1911 – 1920 рр. / В. Винниченко. – Едмонтон – Нью-Йорк: Канадського Інституту Українських Студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка, 1980. – 500 с.
5. Волков-Муромцев Н.В. Юность . От Вязьмы до Феодосии (1902-1920) / Н.В. Волков-Муромцев. – М.: Русский путь, 1997. – 432 с.
6. Врангель П.Н. Воспоминания. В 2-х частях. 1916 – 1920. / П.Н. Врангель. – М.: Центрполиграф, 2006. – 512 с.
7. Гиацинтов Э. Записки белого офицера / Э. Гиацинтов. – М.: Минувшее, 2010. – 344 с.
8. Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний. – Режим доступа: <http://aravidze.narod.ru/s3/gold0110.htm/>.
9. Гуль Р.Б. Киевская эпопея / Р.Б. Гуль. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/480699/read/>.
10. Головань Г. Прошлое обязывает/Г. Головань. – Режим доступу: <http://archiveru.com/page/3119700/20131103/http://www.dk1868.ru/history/GOLOVAN.htm>.
11. Горбань. Из истории повстанческого движения (Воспоминания участника) / И. Горбань. – Николаев, 1923. – 298 с.

12. Горліс-Горський Ю. У ворожому таборі (Терпіння) / Ю. Горліс-Горський // Літопис червоної калини – Т.9, 1998 – 160 с.
13. Гражданская война на Украине 1918-1920: в 3 т. / Гл. редкол.: С.М. Короливский и др.. – Т.2: Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине. Май 1919 – февраль 1920 гг. / Отв. ред. С.М. Короливский. – К.: Наукова думка, 1967. - 3312 с.
14. Гуммерус Г. Україна в переломні часи: шість місяців на чолі посольства у Києві. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1997. – 480 с.
15. Декларация Северо-Западного правительства к населению. Заря России – 1919 (8 августа) - №19, 21. Режим доступа - <http://www.alt-srn.ru/story/1-latests-news/735-document.html/>.
16. Деникин А. Декларация по земельному вопросу / А. Деникин // Народная мысль. – 1919 (24 ноября). - №1 – С.2. Режим доступа - <http://www.alt-srn.ru/story/1-latests-news/735-document.html>
17. Деникин А.И. Декларация по рабочему вопросу / А.И. Деникин // Народная мысль – 1919. - №1 – 8 с.
18. Деникин А. Обращение к населению Малороссии / А. Деникин // Киевлянин - №1 – 1919 – 12 с.
19. Деникин А.И. Очерки русской смуты в 4-х томах / А.И. Деникин – Берлин: Слово, 1921-1925. – 1395 с.
20. Журнали заседаний Особого совещания при Главнокомандующим вооруженными силами Юга России А.И. Деникине / Б.Ф. Додонов, В.М. Осин, Л.И. Петрушина, и др.; под ред. С.В. Мироненко. – М.: РОССПЭН, 2008 – 1000 с.
21. Зинкевич М.М. Основание и путь Добровольческой армии (1917-1930 года) / М.М. Зинкевич. – София.: Древна България, 1930 – 130 с.
22. Игренов Г. Екатеринославские воспоминания / Г. Игренов. – Режим доступа: http://www.ukrstor.com/ukrstor/igrenev_ekaterinoslav.html/.

23. Колчак А.В. О задачах внутренней политики. / А.В. Колчак // Вестник северо-западной армии. – 1919 - №17 – С.3. Режим доступа - <http://www.alt-srn.ru/story/1-latests-news/735-document.html/>.
24. Корсак В.В. Великий исход / В.В. Корсак. – Режим доступа: <http://www.xxl3.ru/belie/korsak.htm/>.
25. Кравченко В. Дроздовцы от Ясс до Галлиполи, Т.1 / В. Кравченко - Мюнхен: Baschkirzew Buchdrudterei München, 1973 – 800 с.
26. Ларионов В.А. На Москву / В.А. Ларионов. – М.: Вече, 2008. – 222 с.
27. Левитов М.Н. Материалы по истории Корниловского ударного полка/М.Н. Левитов. – Режим доступа: <http://volunteerarmy.ru/v-kieve.html/>.
28. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т.40. Письмо к рабочим и крестьянам Украины по поводу побед над Деникиным. Режим доступа: <http://leninism.su/works/79-tom-40/535-pismo-ukraine.html/>.
29. Леонтьев А.М. На московском направлении. Режим доступа: <http://www.dk1868.ru/history/LEONTIEV.htm/>.
30. Лукомский А.С. Очерки из моей жизни. Воспоминания / А.С. Лукомский. - М.: Айрис-Пресс, 2012. – 752 с.
31. Мамонтов С. Походы и кони / С.А. Мамонтов. – Воронеж: Подъем, 1992. – 85 с.
32. Матасов В. Белое движение на юге России / В. Матасов – Монреаль: Published by "Monastery Press, 1990. – 150 с.
33. Омеянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920 роки) / М. Омеянович-Павленко. – К.: Темпора, 2007. – 420 с.
34. Павлов В.Е. Марковцы в боях и походах за Россию. Кн. 2 (1919-1920 гг.) / В.Е. Павлов – Париж, 1964. – 796 с.
35. Полетика Н. Воспоминания / Н. Полетика. – М.: Подпольная перепечатка эмигрантского издания, 1978. – 230 с.
36. Раковский Г.Н. В стане белых / Г.Н. Раковский. – Режим доступа: <http://www.dk1868.ru/history/rakovskiy.htm/>.

37. Революция в Украине по мемуарам белых / сост. С.А. Алексеев под ред. Н.Н. Попова – К.: Политиздат Украины, 1990 – 569 с.
38. Речи генерала Деникина в Севастополе и Одессе. – Екатеринославский вестник. – 1919 (28 сентября) - №112. Режим доступа - <http://www.alt-srn.ru/story/1-latests-news/735-document.html/>.
39. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Т.3 / Петлюра С.– К.: Вид-во ім. О. Теліги , 1999. – 615 с.
40. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 - грудень 1918. / П. Скоропадський. – К.: Альтернативи, 1995. – 246с.
41. Суворин Б. За Родиной. Героическая эпоха Добровольческой армии 1917 – 1918 гг. / Б. Суворин. – Париж, 1922. – 270 с.
42. Столыпин А. Из дневника 1919 г. Тетрадь 1-я. Добровольческая армія / А. Столыпин. – Режим доступа: http://sceptis.net/library/id_3187.html/.
43. Туркул А.В. Дроздовцы в огне. Картины Гражданской войны, 1918 – 1920 / А.В. Туркул. – Мюнхен.: Явь и быль, 1948. – 324 с.
44. Харьковщина в годы Гражданской войны и военной интервенции 1918 – 1920 гг.. Сборник документов и материалов/А.И. Бурик, Е.В. Дягилев, Н.К. Калюжная и др.; под ред. И.К. Рыбалки . – Харьков: Прапор, 1973 – 324 с.
45. Черячукин А. Донские делегации на Украину и в Белград / А. Черячукин // Донская летопись. - №3 – 1924. – 384 с.
46. Чикаленко Є. Щоденник. Т. 2 (1918–1919) / Є. Чикаленко – К.: Темпора, 2004. – 480 с.
47. Шкуро А.Г. Гражданская война в России: записки белого партизана / А.Г. Шкуро. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2004. – 540 с.
48. Штейфон Б.А. Кризис добровольчества / Б.А. Штейфон. – Белград.: Русская типография, 1928. – 131 с.
49. Шульгин В. Дневник. Режим доступа: <http://www.hot.ee/mvp/memorys/shulg in/shulginn.html/>.
50. Шульгин В.В. Украинствующие и мы / В.В. Шульгин. – Белград: Russia Minor. – 1939 – 110 с.

51. Шульгин В. Что нам в них не нравится.../ В. Шульгин. – Краснодар: Хорс, 1992 – 144 с.
52. Штейфон Б.А. Бредовский поход / Б.А. Штейфон. – Л.: Прибой, 1927. – 361 с.
53. Абінякін Р.М. Офицерский корпус Добровольческой армии: социальный состав, мировоззрение. 1917 – 1920 гг. / Р.М. Абинякин. – Орел: Издатель А. Ворбьев, 2005 – 252 с.
54. Алексащенко А.П. Крах деникинщины/А.П. Алексащенко – М.: Издательство Московского университета, 1966 – 292 с.
55. Алексеев С.А. Деникин. Юденич. Врангель. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев / С.А. Алексеев. – М. – Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1931 - 456 с.
56. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К.: Критика, 2001. – 276 с.
- Балковий П. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918–1920 рр. / П. Балковий. – К.: Наукова думка, 1966. – 303 с.
57. Бойко О. Денікінський режим на українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика / О. Бойко // Проблеми вивчення історії Української історії 1917-1921 років. – К.: Інститут історії України НАН України, - вип. – 2010. – С.115 – 144.
58. Бойко О.Д. Нариси історії української революції. Кн.2 / В.Ф. Верстюк (керівник), В.І. Головченко, Г.Г.Єфіменко, та ін. – К.: Наукова думка, 2012. – 670 с.
59. Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование / А. Белаш, В. Белаш. — Київ, 1993. — 591 с.
60. Бредіс Є. Парти́йне підпілля в Одесі за денікінщини / Є. Бредіс // Летопись революции. – 1930. – № 3/4. – С. 110–137.
61. Вебер М.И. Бунтующий пролетарий: антибольшевистское выступление рабочих Юговского завода 18 июня 1918 г. в свете новых исторических

- источников / М.И. Вебер // Документ. Архив. История. Современность: сб. научных трудов. – Вип. 13 – 2013 – 596 с.
62. Верстюк В. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921) / В. Верстюк. — Київ: Наукова думка, 1991. — 368 с.
63. Волков С. Белое движение в России: организационная структура. Режим доступа - <http://swolkov.org/bdorg/index.htm/>
60. Волков С.В. Поход на Москву / С.В. Волков.- М.: Центрполиграф, 2004 – 744 с.
64. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність / В. Волковинський. — К., 1994. — 256 с.
65. Гайдук С., Теселько С. Непримириная Баштанка / С. Гайдук, С. Теселько. – М.: Политиздат, 1975. – 340 с.
66. Гагкуев Р.Г. Источники комплектования и социальный состав марковских полков. Режим доступа: http://moreandr.narod.ru/lib_ru/markovtsi/formir/graf-prizyv.html/.
67. Ганжа Н. Последний харьковский полк / Н. Ганжа. – Режим доступа: <http://maxpark.com/user/4295139937/content/2005672/>.
68. Голуб П. Белый террор в России. Ч.2. Режим доступа: <http://library.ua/m/articles/view/-БЕЛЫЙ-ТЕРРОР-В-РОССИИ-часть-2-из-2/>.
69. Грицай Н. Малороссийские офицеры и генералы Вооруженных сил Юга России. Режим доступа: <http://www.belrussia.ru/page-id-138.html>.
70. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917 – 1922 рр. / М.С. Держалюк. – К.: Оріані, 1998. – 345 с.
71. Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції 1917–1923 рр. / О. Доценко – Т. II. – Кн. 4. – К., Львів, 1923. – С. 96–98.
72. Думова Н.Г. Кадетская контрреволюция и ее разгром. Режим доступа: http://www.libma.ru/istorija/kadetskaja_kontrevolyucija_i_ee_razgrom/index.php.
73. Ефимов А. Г. Ижевцы и воткинцы. Борьба с большевиками. 1918 – 1920 гг. / А. Г. Ефимов. – Сан-Франциско: Айрис-Пресс, 1974 – 230 с.

74. Жирков Г.В. История цензуры России XIX – XX веков / Г.В. Жирков. – Л.: Издательство ЛГУ, 2001. – 267 с.
75. Жукова О.А. Идеи Струве и современность. Режим доступа: http://ni-journal.ru/archive/2f64ca2c/n1_2011/9e50d3a0/ea58f9b2/?print=1.
76. Ерде Д. Політична програма анархо-махновщини / Д. Ерде // Літопис революції. — 1930. - №1. – С. 38 - 71.
77. Игнатов В.Г. История государственного управления России. Государственно – охранительная управленческая линия белого движения. Режим доступа: http://society.polbu.ru/ignatov_gosupr/ch72_all.html.
78. Иоффе Г. Генерал Деникин: «...Народ с низу до верху пал так низко...». Режим доступа: <http://www.nkj.ru/archive/articles/781/>.
79. Каплунова А.Г. Социально-экономическая политика белого движения в условиях Гражданской войны. Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / Курск, 1998. – 38 с.
80. Карпенко С.В. Из истории государственной монополизации внешней торговли в России. Опыт правительства генерала Деникина (1919 – 1920 гг.) / С.В. Карпенко // Экономический журнал. – 2011. - №21 – 70 с.
81. Кин Д. Повстанческое движение против деникинщины на Украине / Д. Кин // Летопись революции. – 1926. – №3-4 (18-19). – С.70-90;
82. Кирдецов Г. У ворот Петрограда (1919 – 1920 гг.). – М.: Государственное военное издательство Наркомата обороны Союза ССР, 1937. – 365 с.
83. Клавинг В. Гражданская война в России: белые армии / В. Клавинг. – М.: АСТ, 2003. – 656 с.
84. Коваль И. Октябрьская революция. Первое пятилетие / И. Коваль. – Харьков, 1922. – 670 с. ;
85. Коваль Р. Повстанці Катеринославщини в боротьбі за Україну. Режим доступа: <http://www.ukrlife.org/main/evshan/zhnyva48.htm/>.
86. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське протистояння / М. Ковальчук. – К.: Темпора, 2009. – 576 с.

87. Ковальчук М. Повстансько- партизанський рух та операції білогвардійських військ в Україні у першій половині 1919 року / М. Ковальчук // Український археографічний щорічник. – 2010. – вип. 15 – 40 с.
88. Козлова Е.А. Аграрное законодательство А.И. Деникина. / Е.А. Козлова // Вектор науки ТГУ – 2009. - №5(8) – 62 с.
89. Корновенко С.В. Білоемігрантська історіографія аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля в українському селі. / С.В. Корновенко // Український селянин – 2008. – вип. 11 – 25 с.
90. Корновенко С.В. Діяльність освагу в українському селі з роз'яснення основ аграрної політики особливої наради / С.В. Корновенко // Вісник Черкаського університету – 2011. - вип. 212 – 56 с.
91. Корновенко С.В. Законодавство особливої наради з урегулювання поземельних відносин на підконтрольних білому руху Півдня Росії українських територіях (1919 рік)./С.В. Корновенко // Часопис Київського університету права. – 2011. – вип. 4 – 28 с.
92. Кравцевич В. 31 серпня 1919 року. Як галичани з денікінцями Київ звільняли. / В. Кравцевич // Військово-історичний альманах. – 2012. – 60 с.
93. Кравцевич-Рожнецкий В. Просчет А. Деникина и С. Петлюры, или что произошло в Киеве 31 августа 1919 года / В.Кравцевич-Рожнецкий. – Режим доступа:http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/proschet_antona_denikina_i_simona_petlyury_ili_cho_proizoshlo_v_kieve_31_avgusta_1919_goda.html/.
94. Красильникова К. Партизанское движение на Кубани и Черноморье / К. Красильникова – Краснодар: Краснодарское книжное изд-во, 1957.– 100 с.
95. Кручинин А. Белое движение. Исторические портреты. / А. Кручинин - М.: АТ, Астрель, 2012. - 437 с.
96. Кузьмин Г. Разгром интервентов и белогвардейцев в 1917 – 1922 гг. Режим доступа: http://chapaev.ru/books/3/Grigoriy--Kuzmin_Razgrom-interventov-i-belogvardeytsev-v-1917---1922-g/3/.
97. Левандовский А.А., Щетинов Ю.А. Россия в XX веке. Режим доступа: <http://oldhat.ru/20vek/134.htm>.

98. Лекаш Б. Когда Израиль умирает / Б. Лекаш. – М.; Л.: Прибой, 1928. – 141 с.
99. Лехович Д.В. Белые против красных / Д.В. Лехович. – М.: Воскресенье, 1992. – 372 с.
100. Литвин А. Л. Красный и белый террор в России 1918 – 1922 гг. / А.Л. Литвин. – М.: Эксмо, 2004. – 456 с.
101. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. / С. Литвин. - К.: Видавництво ім. О. Теліги, 2001. – 367 с.
102. Максименко Я. До історії боротьби з денікінцями й петлюрівщиною 1919 р. / Я. Максименко // Літопис революції. – 1930. – № 1. – С. 161–173;
103. Мирошевский В. Вольный Екатеринослав // Пролетарская революция. – 1922. – № 9. – С. 197–208.
104. Михайличенко Д.Ю. Селянський повстанський рух в Україні та проблема його політичної реалізації (січень – серпень 1919 р.) / Д.Ю. Михайличенко // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія». – 2002. – вип.9 – 568 с.
105. Молчанов Л.А. Газетная пресса России в годы революции и Гражданской войны (окт. 1917 – 1920 гг.) / Л.А. Молчанов. – М.: Издатпрофпресс, 2002. – 110 с.
106. Музичко О. Ставлення російської інтелігенції Одеси до проблеми розвитку української мови в 1917 – 1919 роках/О. Музичко. – Режим доступа: <http://memory.od.ua/books/muzichko3.pdf/>.
107. Мягкова Т. В эпоху Добармии в Киеве / Т. Мягкова // Летопись революции. – 1926. – № 2 (17). – С. 13–18.
108. Никитин-Макаров Н. В тылу у Деникина / Н. Никитин-Макаров // Летопись революции. – 1929. – № 5–6 (38–39). – С. 199–216;
109. Павлова О.И. Рыцарь белой идеи (генерал А.А. фон Лампе) // О.И. Павлова // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. – 2008 - №2 – С.44
110. Пастернак П. Висунская республика / П. Пастернак // — М.: Политиздат, 1975. — 324 с.

111. Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р. Пиріг. – К.: НАН України, 2011 – 230 с.
112. Плотников И.Ф. Александр Васильевич Колчак. Жизнь и деятельность. / И.Ф. Плотников. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 564 с.
113. Постникова О.А. Исторический опыт нравственного воспитания белого офицерства вооруженных формирований Южнороссийского Белого движения в ноябре 1917 - марте 1919 гг. (на материалах Добровольческой армии и Вооруженных сил Юга России). / О.А. Постникова. – Вольск, 2009. – 267 с.
114. Полянская Г. О подпольной работе в Киеве (август – ноябрь 1919 г.) / Г. Полянская // Летопись революции. – 1926. – № 2 (17). – С. 19–21;
115. Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни./А. Процик // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — Вип. 1. — 2002. — 67 с.
116. Пученков А.С. Национальная политика генерала Денкина / А.С. Пученков // Русский сборник. – 2010. – Т.8. – 223 с.
117. Рабинович С. История Гражданской войны. Режим доступа: http://chapaev.ru/books/S--Rabinovich_Istoriya-Grazhdanskoy-voyny/51/.
118. Ревегук В.Я. Повстанський рух на Полтавщині. Повстанська боротьба в умовах денікінщини. Режим доступу: <http://poltava-repres.narod.ru/povstan/denikin.htm/>.
119. Рєєнт О. П. Українська революція і робітництво: соціально-економічні і політичні зміни. 1917–1920 рр. / О.П. Рєєнт. — К.: Наукова думка, 1996. — 165 с.
120. Рябуха Ю. К вопросу о формировании частей в Добровольческой армии в 1919 г. Режим доступа: http://warinform.com/?page_id=2380/.
121. Савченко В.А. Дванадцять воєн за Україну / А.В. Савченко.- Харків: Фолио, 2006. – 415 с.

122. Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра. Політичні портрети революційної доби. / В.Ф. Солдатенко. – К.: Парламентське видавництво, 2007. – 657 с.
123. Солдатенко В. Революційна доба в Україні (1917 – 1920 роки)/В. Солдатенко. – К., 2011. – 467 с.
124. Столярова Н.В. Правовое воспитание белых комбатантов в Гражданской войне на Юге России (нояб.1917 – нояб.1920 гг.): попытка обобщения исторического опыта. / Н.В. Столярова. – СПб., 2008. – 243 с.
125. Супруненко М.І. Боротьба трудящих України проти денікінщини. – К.: Наукова думка, 1979 – 210 с.
126. Токарева Д.В. Конституционно-правовые концепции государственных преобразований в програмных документах белого движения / Д.В. Токарева // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. – 2010. - №4 – 58 с.
127. Точеный Н. Партизанская рать / Н. Точеный. – М.: Политиздат, 1975. – 478 с.
128. Тронько П. Реабілітовані історією./О.П. Реєнт, С.А. Кокін, Р.Ю. Подкур, та ін. – К.: Оріяна, 2011. – 648 с.
130. Трощак Е. Уроженцы Украины в белом движении на раннем этапе Гражданской войны. Режим доступа: <http://www.belrussia.ru/page-id-154.html>.
131. Цесарский А. Военно-партизанская работа в Киевском районе при Деникине / А. Цесарский // Летопись революции. – 1926. – № 2 (17). – С. 22–25
132. Удовиченко О. Україна у війні за державність / О. Удовиченко. – К.: Україна, 1995. – 97 с.
133. Цветков В.Ж. Белое движение в России. 1917 – 1922 годы. Режим доступа - http://www.rus-lib.ru/book/35/36/36-5/056-071.html#_ftn21.
134. Феденко П. Повстання нації // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926) / П. Феденко. – К.: Фенікс, 1992. – 210 с.

135. Федоровський Ю.Р. Повстанський рух на Донбасі та Махно: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 34 с.
136. Филимонов Б. Белая армия адмирала Колчака. 1918 – 1923 года. / Б. Филимонов. – М.: Рейтар, 1929 - 155 с.
137. Четыркин А.В. Развал тыла и разложение армий Деникина / А.В. Четыркин // Исторические записки. - Т. 12. – 1941. – 87 с.
138. Шапорда В.А. Антиденікінський повстанський рух на Одещині (серпень 1919 року – січень 1920) / Шапорда В.А. // Історичні науки – 2005 – вип.35 – 44 с.
139. Широкова А.А. Генерал Фон Лампе и его дневник: взгляд на военную эмиграцию / А.А. Широкова // Новый исторический вестник. – 2000. - №2 – 358 с.
140. Шпак Ю.Г. Місце аграрного питання в політичній боротьбі на Півдні України у 1919 році. Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/chernomlitopis/8/17.pdf/>.
141. Штиф Н.И. Погромы на Украине (период Добровольческой армии) / Н.И. Штиф. – Берлин: Восток, 1922. – 96 с.
142. Шуйский И.В. Красный и белый террор. Режим доступа: <http://korolenko.kharkov.com/kray/Shujskyj5.html/>.
143. Lauri Kopisto. The british intervention in South Russia / Kopisto Lauri. – Helsinki: Faculty of Arts at the University of Helsinki, 2011. – 211 с.
144. Gallanar J.M. Shadow of tyranny: Dispatches from Russia 1917 – 1920 by Harold Williams / J.M. Gallanar. – London, 2011. – 574 с.
145. Denikin A. The White Army / A. Denikin. – London, 2008. – 445 с.
146. Nicolas Werth. Crimes and Mass Violence of the Russian Civil Wars (1918 - 1921) / Werth Nicolas. – Paris: Perrin, 2008. – 20 с.

Анотація

Представлена робота присвячена дослідженню денікінського окупаційного режиму на території українських земель. Використовуючи історичні джерела та наукову літературу, автор проаналізував головні питання теми: встановлення і політика денікінського режиму на українських землях та боротьба населення українських земель з денікінським режимом. У ході дослідження автор дійшов висновку, що цей військово-політичний режим, допустивши низку прорахунків (невирішених «українського», робітничого та селянського питань), був приречений на поразку.

Annotation

The presented work is devoted to the study of the Denikin occupation regime on the territory of Ukrainian lands. Using historical sources and scientific literature, the author analyzed the main issues of the topic: the establishment and policy of the Denikin regime in the Ukrainian lands and the struggle of the population of the Ukrainian lands with the Denikin regime. In the course of the study, the author came to the conclusion that this military-political regime, having made a number of miscalculations (unresolved "Ukrainian", workers' and peasants' issues), was doomed to failure.